

**Jan Wiśniewski, Jadwiga
Kalinowska**

**Najstarszy warmiński formularz
wizytacyjny z czasów biskupa
Marcina Kromera (1581)**

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 139-164

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jadwiga Kalinowska, Jan Wiśniewski

NAJSTARSZY WARMIŃSKI FORMULARZ WIZYTACYJNY Z CZASÓW BISKUPA MARCINA KROMERA (1581)

Wstęp

1. KILKA UWAG O WIZYTACJACH

Urząd biskupi nakładał na każdego ordynariusza diecezji obowiązek i prawo wizytowania podległego jego władzy terenu kościelno-administracyjnego¹. Jednakże biskupi diecezjalni niekiedy zaniedbywali obowiązki wynikające z ich urzędu. Dotyczyło to między innymi obowiązku wizytowania parafii swojej diecezji². Wprawdzie wizytacje były znane w Polsce od najdawniejszych czasów, to jednak szczególnie rozkwit tej czynności nastąpił po reformistycznym soborze w Trydencie (1545—1563). Wspomniany sobór dokonał przewrotu w dziedzinie wizytacji. Nakazał biskupom diecezjalnym, tak ordynariuszom jak i administratorom prawnie ustanowionym, wizytować podległy sobie teren osobiście, a w razie niedyspozycji, przynajmniej katedrę i parafie kolegiackie istniejące na terenie jurysdykcyjnym. Pozostałe parafie mieli wizytować, na specjalne polecenie biskupa, archidiaconi, jako osoby delegowane przez rządca diecezji. W każdym przypadku biskupi byli odpowiedzialni za przeprowadzenie wizytacji w swojej diecezji³. Najogólniej mówiąc wizytacji kanonicznej biskupa diecezji (to samo należy odnieść do wizytatorów delegowanych przez biskupa) podlegały osoby, instytucje i rzeczy na terenie objętym wizytacją⁴. Wizytacje były aktem wprowadzającym do mającego się odbyć w diecezji synodu, który zajmował się rozstrzygnięciem ważniejszych sporów i usuwaniem różnych wykroczeń, ujawnionych w trakcie wizytowania poszczególnych parafii⁵.

Wynikiem przeprowadzonej wizytacji były zawsze protokoły sporządzone przez notariusza publicznego, którego dobierali sobie członkowie komisji wizytacyjnej. Protokoły wizytacyjne przekazywano do kancelarii biskupiej, gdzie po zakończeniu prac przez wizytatorów bywały one dość często wnoszone do ksiąg czystopisowych. Protokoły poszczególnych akcji wizytacyjnych oprawiano zwykle w osobne księgi⁶.

1 P. Melchers, *De canonica dioecesium visitatione*, Coloniae 1893; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 1964, t. 8, s. 13; A. Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV—XVIII w.)*, Toruń 1964, s. 45.

2 A. Tomczak, op. cit., s. 45.

3 Ibidem, s. 47; S. Librowski, op. cit., s. 105.

4 H. E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, ss. 79—83, 144—148.

5 S. Librowski, op. cit., s. 106.

6 A. Tomczak, op. cit., ss. 59—60.

2. WEWNĘTRZNA BUDOWA WIZYTACJI KROMEROWSKICH

Zapoznanie się z wewnętrzną budową wizytacji Marcina Kromera z przełomu lat 1581 i 1582 jest konieczne by stwierdzić, czy kromerowski formularz wizytacyjny znalazł odbicie w protokołach i był rzeczywiście wzorcem dla prac komisji biskupiej w poszczególnych parafiach. Celem uzyskania możliwie pełnej odpowiedzi na powyższe zagadnienie wybrano trzy protokoły wizytacyjne, aby przeanalizować ich treść i porównać z formularzem. Protokoły pochodzą z parafii Frombork (Frauenburg)⁷, Płoskinia (Plastwigk)⁸, Tolkowoiec (Tolksdorf)⁹. Poniższy wykaz zawiera spis głównych i ważniejszych części poszczególnych protokołów wizytacyjnych wybranych parafii:

Frombork	24. Wizytacja wikariuszy kościoła katedralnego
1. Cyborium	
2. Chrzcielnica	
3. Ołtarze	
4. Inwentarz kościoła	Płoskinia
5. Sprawozdanie z dochodów kościelnych	1. Cyborium
6. Informacja o ołtarzu św. Katarzyny	2. Chrzcielnica
7. Dochód z beneficjum kapłańskiego tegoż ołtarza	3. Ołtarze
8. O bractwie kapłanów	4. Inwentarz kościoła
9. O dochodach bractwa	5. Zakrystia
10. Inwentarz bractwa	6. Chór
11. O kaplicy św. Jerzego	7. Badanie proboszcza
12. Inwentarz tejże kaplicy	8. Dochody proboszcza
13. Badanie parafian	9. Badanie dzwonnika
14. Badanie proboszcza	10. Badanie parafian
15. Dochody parafialne	11. Sprawozdanie z dochodów kościelnych
16. Inwentarz domu parafialnego	
17. Badanie nauczyciela	Tolkowiec
18. Metoda wychowawcza w szkole parafialnej	1. Cyborium
19. O bractwie rybackim	2. Chrzcielnica
20. Inwentarz tegoż bractwa	3. Inwentarz kościoła
21. Wizytacja szpitala	4. Księgi kościelne
22. O dochodach szpitala	5. Badanie parafian
23. Informacja o kaplicy św. Jerzego	6. Dochody kościelne
	7. Badanie proboszcza
	8. Inwentarz plebanii
	9. O dochodach proboszcza
	10. Badanie nauczyciela

Z powyższego zestawienia, porównanego z treścią i schematem formularza kromerowskiego, wynika, że w zasadniczym zrabie protokoły odwiedział ten formularz. W przypadku parafii fromborskiej był on jak gdyby za mało szczegółowy, bo nie zawierał np. punktu o badaniu nauczycieli, o czym

⁷ Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej ADWO), 'Archiwum Biskupie, B 2, Acta Visitationis generalis Ecclesiarum Episcopatus Warmiensis 1581, k. 1–24.

⁸ Ibidem, k. 99–103 a.

⁹ Ibidem, k. 104–108.

najwyraźniej informuje fromborski protokół wizytacyjny. Natomiast w odniesieniu do pozostałych dwóch parafii formularz wydaje się być za bardzo szczegółowy, gdyż nie wszystkie jego paragrafy zostały wykorzystane przy opracowywaniu protokołu. Jest to mimo wszystko rzecz dość zbudna, gdyż studiując szczegółowo zdanie po zdaniu poszczególnych protokołów stwierdza się, że zostały one tak opracowane, i że niemal w całości wyczerpują treść i poszczególne zagadnienia, poruszane w formularzu. Należy brać jednak pod uwagę, że formularz jest obrazem parafii funkcjonującej wzorcowo. Stąd też w stosunku do parafii dużych bądź nietypowych, jak katedra we Fromborku czy kolegiata w Dobrym Mieście, formularz ten siłą rzeczy mógł spełniać rolę jedynie przewodnika wizytacyjnego. Z kolei w odniesieniu do parafii małych: wiejskich czy też kościołów filialnych, musiał być okrojony do tych zagadnień, które rzeczywiście występowały w ramach tej konkretnej placówki duszpasterskiej. Przeglądając protokół wizytacyjny np. parafii Tolkowo zauważa się, że kolejność schematyczna formularza kromerowskiego nie zawsze była ściśle przestrzegana. W każdym jednak przypadku wizytację rozpoczynano od dokładnego obejrzenia tabernakulum i całego kościoła. Wizytacja tzw. wewnętrzna w protokołach wizytacji 1581/1582 jest nieco wymieszana z drugą częścią wizytacji zewnętrznej, która dotyczyła dochodów kościelnych.

W kromerowskim formularzu wizytacyjnym tzw. wizytację zewnętrzną zatytułowano *De visitatione ecclesiarum parochialium* (*Wizytacja kościołów parafialnych*); wizytacja wewnętrzna nosi tytuł: *Visitatio domus parochialis, parochi et parochianorum* (*Wizytacja domu parafialnego, proboszcza i parafian*), zaś trzecią częścią wizytacji zostały objęte te instytucje, które nie były ściśle związane z działalnością czy działaniem duszpasterskim Kościoła, mianowicie biblioteki, szkoły i szpitale¹⁰. Można zatem powiedzieć, że schemat wizytacji kromerowskiej z przełomu lat 1581/1582 był taki sam, jak w diecezji krakowskiej, którą to wizytację przeprowadzono za rządów bp. F. Padniewskiego (1560—1578)¹¹. Zresztą warmiński formularz wizytacyjny w zasadniczym zrzębie nie odbiegał też od krakowskiej *Formy wizytacji kościołów, kleru i świeckich, szpitali i klasztorów z r. 1546*¹². Analizując warmiński formularz wizytacyjny, warto przytoczyć opinie ks. Tadeusza Glemmy o kwestionariuszu krakowskim z 1546 roku: „Kwestionariusz wizyty kościołów parafialnych każe kontrolować stan domu Bożego, ołtarzy, naczyń i paramentów liturgicznych oraz cmentarza, po czym w 13 pyśniach zajmuje się życiem religijnym i moralnym proboszcza i jego współpracowników, w dalszych 13 życiem «owieczek i wilków», tj. katolików i niekatolików (w tym i Żydów). Osobno mieli wizytatorzy badać stan szpitali, istniejących wówczas w każdej prawie parafii, i stwierdzić, czy przebywający w nich doznawali należytej opieki dla ciała i duszy. Stanem klasztorów męskich i żeńskich, o ile podlegały wizytacji biskupa diecezjalnego, zajmowały się oddzielne kwestionariusze”¹³. Kwestionariusze klasztorów stanowiły integralną część całej *Formy wizytacji*

¹⁰ Na tę odrębność wskazują słowa formularza: „po ukończeniu wizytacji kościołów parafialnych i parafian nie wyłączając proboszcza” oraz „wizytować należy także szpitale”, „Jeżeli są biblioteki, powinny być również wizytowane”, „powinno się także wizytować klasztory”.

¹¹ T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570*, Nasza Przeszłość, t. 1, 1946, ss. 67—68.

¹² Ibidem, ss. 88—92.

¹³ Ibidem, s. 51.

z 1546 roku, ale praktycznie były trzecim etapem wizytacji parafialnej, poza częścią zewnętrzną i wewnętrzną¹⁴.

Słowem, warmiński formularz wizytacyjny znalazł niemal stuprocentowe odbicie w protokołach wizytacyjnych, przy czym w głównej myśli przewodniej nie odbiegał od krakowskiego formularza wizytacji z roku 1546, opracowanego za czasów biskupa Samuela Maciejowskiego.

3. CZAS POWSTANIA WARMIŃSKIEGO FORMULARZA WIZYTACYJNEGO

Omawiany warmiński formularz wizytacyjny znajduje się w rejestrze spraw duszpasterskich, zatytułowanym *Liber processuum ad parochos dioecesis Varmiensis*¹⁵. Owe artykuły wizytacyjne noszą tytuł następujący: *Ratio visitandi ecclesias dioecesis Varmiensis (Sposób wizytowania kościołów diecezji warmińskiej)*¹⁶. Niezmiernie jednak trudne i chyba niemożliwe jest ustalenie dokładnej daty powstania tego kwestionariusza. Pewne daty ramowe wyznaczają dwa pisma Marcina Kromera do duchowieństwa diecezji warmińskiej w sprawie przyszłej wizytacji. Zapowiedzią przyszłej wizytacji jest *Edictum ad parochos de futura visitatione, et morum reformatione (Zarządzenie do proboszczów o przyszłej wizytacji i reformie życia moralnego)* z 15 listopada 1580 roku¹⁷. Drugim dokumentem jest *Promulgatio visitationis (Promulgacja wizytacji)* z 20 kwietnia 1581 roku, w którym Kromer zapowiada, iż wizytacja rozpocznie się z końcem maja lub początkiem czerwca, a wizytatorami będą: Jan Kreczmer — kanclerz oraz Jan Schonnovius — jezuita z Braniewa¹⁸. Wynika z tego, że kwestionariusz powinien powstać pomiędzy 15 listopada 1580 roku a 20 kwietnia 1581 roku. I tak chyba było istotnie. Został on bowiem umieszczony między tymi dwoma dokumentami kromerowskimi oraz z wcześniejszym formularzem pytań, jakie należało postawić kandydatom do święcen wszystkich stopni¹⁹. Ponieważ wpisy do *Liber processuum* są bardzo rzadkie, bowiem w ciągu lat 1580 i 1581 wpisano tylko 11 dokumentów, należy zatem przyjąć, że formularz wizytacyjny został opracowany w pierwszym kwartale 1581 roku. Wskazuje na to nie tylko jego umiejscowienie w księdze *Liber processuum*, ale także fakt, iż Kromer ogłaszając termin przyszłej wizytacji musiał mieć już opracowany formularz wizytacyjny, aby wizytatorzy mogli się z nim szczegółowo zapoznać. Koniec roku 1580 nie wchodzi tu w rachubę, gdyż należy wziąć pod uwagę, że rozpoczynał się adwent i okres świąt Bożego Narodzenia, który nie sprzyjał wyłożonej pracy w kancelarii biskupiej. Ponadto potrzebny był również czas na opracowanie zestawu pytań dla kandydatów do święcen.

4. AUTORSTWO FORMULARZA

Formularz wizytacyjny mógł opracować sam biskup ordynariusz lub kancelaria biskupia, albo wyznaczeni uprzednio do tego zadania wizytatorzy. W rozpatrywanym przypadku należy autorstwo warmińskiego formularza wi-

14 Ibidem, ss. 91—92.

15 ADWO, Akta Kurii, A 88, k. 400.

16 Ibidem, k. 98—104v, *Liber processuum ad parochos dioecesis Varmiensis*.

17 Ibidem, k. 92—93.

18 Ibidem, k. 105—106f.

19 Ibidem, k. 93—97.

zytacyjnego z 1581 roku przypisać w całości biskupowi Marcinowi Kromerowi. Za taką tezę przemawia fakt, że Marcin Kromer miał w tym względzie wielkie doświadczenie i nie ulega wątpliwości, że skorzystał z niego w odniesieniu do własnej diecezji, w której przeprowadzał wizytacje. Przed przybyciem na Warmię był on aktywnym dostojnikiem Kościoła krakowskiego, biorąc udział w ważniejszych akcjach, przeprowadzanych na terenie diecezji. Na przykład w roku 1550 został, wraz z kanclerzem Przeclawskim, mianowany wizytatorem kościoła i klasztoru w Pińczowie²⁰. Wprawdzie do tej wizytacji nie doszło, ale mimo to sami wizytatorzy musieli poczynić pewne przygotowania w tym kierunku. Nie obeszło się bez dokładnego przestudiowania *Formy wizytacji* z 1546 roku, a także przeglądu protokołów wcześniejszych wizytacji krakowskich. Poza tym będąc w Krakowie do 1569 roku zapewne żywo interesował się akcją wizytacyjną, przeprowadzaną za biskupa Filipa Padniewskiego. Zostawszy w 1569 roku koadiutorem warmińskim, przystępując do zakończenia wizytacji, rozpoczętej przez Stanisława kardynała Hozjusza. Wszystkie te przesłanki, jak również fakt, jak to wykazano wcześniej, że warmiński czyli kromerowski formularz wizytacyjny z 1581 roku jest w swoim głównym schemacie niemal identyczny z kwestionariuszem krakowskim z 1546 roku, skłaniają do przyznania autorstwa kwestionariusza Marcinowi Kromerowi.

Można również snuć pewne przypuszczenia, że kanclerz Kromera, Jan Kreczmer, mógł wspomagać biskupa warmińskiego w jego pracy nad formularzem. Dokonał on bowiem osobistego wpisu formularza do rejestru kancelaryjnego, ale nie w całości. Wpis ręką przyszłego wizytatora szacuje się na trzecią część całości. Reszta została wpisana inną ręką, ale i w tej części widoczna jest ręką kanclerza na marginesie artykułów wizytacyjnych. Te właśnie uwagi marginalne mogą przemawiać za pewnym udziałem Kreczmera w powstaniu formularza²¹.

5. CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDŁOZNAWCA

Omawiane artykuły wizytacyjne Marcina Kromera z 1581 roku należą do najstarszych w Polsce. Zachowanym do naszych czasów, starszym od nich, jest jedynie kwestionariusz wizytacyjny dla diecezji krakowskiej z 1546 roku²². Zarówno więc z tego względu, jak i z uwagi na fakt, że jest najwcześniejszym warmińskim formularzem wizytacyjnym, zasługuje na wydobycie go na światło dzienne i udostępnienie szerszemu gronu historyków.

Przed wszystkim jednak należy podkreślić wielką przydatność tego formularza w kwerendzie nad dziejami Warmii w drugiej połowie XVI wieku. Ów formularz wizytacyjny jest niejako szczegółowym spisem treści tego, co zostało zebrane w protokołach wizytacyjnych. Wizytacje były przeprowadzane na podstawie wcześniej przygotowanego kwestionariusza. Stąd też formularze wizytacyjne są podstawowym źródłem, z którym należy się zapoznać przed rozpoczęciem studiów nad samymi protokołami wizytacyjnymi. Zapoznawszy się z formularzem wizytacyjnym można na wstępie stwierdzić, że wizytacja zewnętrzna dotyczy spraw materialnych, społecznych i związanych z należytym funkcjonowaniem wszelkich instytucji przykościelnych, natomiast

20 T. Glemma, op. cit., s. 49.

21 ADWO, Akta Kurii, A 88, k. 97—104v.

22 T. Glemma, op. cit., dodatek, ss. 88—92.

wizytacja wewnętrzna skupia się nad życiem moralno-obyczajowym kleru. Właściciel wizytacje przedtrydenckie i potrydenckie nie różnią się między sobą pod względem zakresu spraw, które podlegały kontroli wizytatorów w parafii, gdyż sobór trydencki podniósł bardziej rangę tej instytucji, a nie zajmował się kwestią tego, co ma być wizytowane²³.

Jaką zatem treść i rodzaj informacji kryje kromerowski formularz wizytacyjny z 1581 roku? Całość spraw podlegającą badaniom wizytatorów można zgrupować najogólniej w dziesięciu głównych zagadnieniach: 1. Beneficja, 2. Bractwa, 3. Sprawy gospodarcze, 4. Liturgia-kult, 5. Klasztory, 6. Kontr-reformacja, 7. Personalalia, 8. Stypendia lipskie, 9. Szkoły, 10. Szpitale²⁴.

Każdy protokół wizytacyjny konkretnej parafii rozpoczynał się wstępem, określającym jej przynależność administracyjną. Wprawdzie kromerowski formularz wizytacyjny nie zawiera takiego wstępu, jednak był on oczywisty i stanowił podstawowy element, którego nie sposób było pominąć i przejść do dalszych zagadnień, że widać uznano za rzecz zbędną umieszczenie go w kwestionariuszu. Zatem akta wizytacyjne stają się doskonałym źródłem do opracowania sieci parafialnej i przynależności do archiepiskopatów²⁵. Dalej akta wymieniają poszczególne wsie w ramach parafii, co stwarza możliwość badań nad osadnictwem warmińskim II połowy XVI wieku.

Następne zagadnienie to beneficja i sprawy gospodarcze, które można nazwać ogólnie uposażeniem. Rozróżnia się tu uposażenie proboszcza i kościoła parafialnego od innych instytucji kościelnych. Protokoły wizytacyjne nie ograniczają się tylko, w myśl polecenia formularza wizytacyjnego, do opisu aktualnego stanu posiadania danego beneficjuna, ale sięgają do źródeł, które spowodowały powstanie tego uposażenia, a także omawiają kwestię prawnego korzystania z uposażenia, łączenia beneficjów oraz spełnienia woli fundatorów. Dalej, zajmują się stanem zachowania budynków sakralnych, mieszkalnych i gospodarczych oraz tym, w jakiej formie te dochody napływają do korzystającego z uposażenia. Bardzo ważne dla historyków sztuki są uwagi wizytatorów o wyposażeniu kościoła.

Osobne zagadnienie stanowią bractwa: historia ich powstania oraz kwestia zachowania pewnych zwyczajów i obrzędów, obowiązujących członków danego bractwa. Kwestionariusz porusza również sprawę dochodów bractw i opisuje ich aktualny stan posiadania.

Bodajże najobszerniej kromerowski formularz wizytacyjny traktuje sprawy liturgii i kultu bożego. Według kwestionariusza wizytatorzy powinni skupić się nad zachowaniem odpowiednich przepisów w czasie sprawowania poszczególnych sakramentów i odprawiania nabożeństw, a także nad stanem poszczególnych paramentów kościelnych, co jest nie tylko ważne dla historyka liturgii, ale i historyka sztuki.

Szczególnie dokładnie kwestionariusz poleca zająć się duchowieństwem. Biskupa interesowało pochodzenie proboszcza i innych duchownych — wszystkie dane personalne, wykształcenie, stan życia religijno-moralnego, postępowanie wobec przełożonych (zwłaszcza biskupa) oraz jego najbliższe otoczenie i kontakty towarzyskie. Do grupy spraw personalnych należy wliczyć opinie o obyczajach, wierze i wynagrodzeniu służby kościelnej: ministrantów.

23 S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, Zeszyty Naukowe KUL, t. 5, 1962, nr 3, s. 43.

24 Por. tłumaczenie formularza — *Sposób wizytowania kościołów diecezji warmińskiej*.

25 Wykorzystała to źródło A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961.

kościelnych, zarządców dochodów parafialnych oraz innych pomocników przykościelnych. Parafianie byli badani pod względem uczestnictwa we mszy św. i nabożeństwach. Wizytatorów interesowało to, czy na terenie parafii są heretycy, czy praktykuje się obrzędy zabobonne i jakie jest morale parafian.

Akcja kontrreformacyjna wyrażała się w ścisłej kontroli bibliotek i książek nauczycieli oraz pieśni wykonywanych w czasie nabożeństw. O ile wizytatorzy natknęli się na książki lub pieśni zagrażające wierze, mieli obowiązek usunąć je. Ratowaniu Warmii przed zalewem innowierstwa służyć miały imienne spisy heretyków, aby później podjąć wobec nich odpowiednią akcję.

Klasztory. W czasie wizytacji zwracano uwagę na ćwiczenia duchowne, warunki mieszkaniowe, liczbę zakonnic.

Szpitalne — ich wizytację obrazują stan ówczesnego lecznictwa, opieki nad chorymi i warunki przyjęcia do zakładu leczniczego. Protokoły wizytacyjne przedstawiają dość szczegółowo stan uposażenia szpitali.

Osobną kartę stanowi szkolnictwo: stypendia lipskie i szkoły parafialne. Formularz zalecał spisać wszystkich uczniów korzystających ze stypendium oraz wskazać źródło pochodzenia tego stypendium dla biednych studentów warmińskich w Lipsku, jak również informacje o tym, kto ich tam wysłał i jakie były efekty ich nauki. Historycy szkolnictwa parafialnego mogą sporo dowiedzieć się z protokołów wizytacyjnych o liczbie uczniów, sposobie nauczania i obyczajach nauczycieli.

Formularz wizytacyjny dla diecezji warmińskiej z 1581 roku wskazuje, że protokoły wizytacyjne 1581/1582 są wszechstronnym źródłem dla badań historycznych. Mogą posłużyć do szczegółowego przedstawienia wielu spraw Warmii II połowy XVI wieku, przede wszystkim zagadnień religijno-moralnych, ale nie tylko. Uwidacznia się tam przecież problematykę administracyjno-osadniczą, gospodarczą, bibliotekoznawczą, szkolną, dotyczącą szpitalnictwa (jego sieci) oraz budownictwa sakralnego i sztuki.

Ponieważ najstarsze — obok krakowskich — akta wizytacyjne potrydenckie w Polsce były dotąd mało wykorzystane w publikacjach, postuluje się podjęcie wydania protokołów wizytacyjnych, przynajmniej wizytacji przeprowadzonej przez Stanisława Hozjusza w latach 1565—1572 oraz Marcina Kromera z przełomu 1581 i 1582 roku. Wprawdzie protokoły kromerowskiej wizytacji były już w części wykorzystane, chociażby w artykułach biskupa Jana Obłąka i innych autorów²⁶, tym niemniej wiele zagadnień z nimi związanych oczekuje nadal na swego badacza.

6. ZASADY EDYTORSKIE

Kromerowski formularz wizytacyjny pochodzi z drugiej połowy XVI wieku, wobec tego za podstawę wydawniczą przyjęto aktualnie obowiązującą *Instrukcję wydawniczą* z 1953 roku²⁷. Są jednak pewne odstępstwa od tej instrukcji.

²⁶ J. Obłąk, *Kapłtce polskie Marcina Kromera na Warmii*, Studia Warmińskie, t. 2, 1965, ss. 7—30; tenże, *Z życia eucharystycznego na Warmii w drugiej połowie XVI wieku*, ibidem, t. 6, 1969, ss. 5—23; tenże, *Zagadnienia duszpasterstwa ludności polskiej na Warmii w II połowie wieku XVI*, ibidem, t. 7, 1970, ss. 9—33; H. Gulbinowicz, *Geneza Konstytucji Hozjańskich Seminarium Duchownego w Brantewie*, ibidem, t. 5, 1968, ss. 43—65; W. Nowak, *Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera*, ibidem, t. 6, 1969, ss. 173—210; E. Przekop, *Powstanie i organizacja prawna kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście do roku 1429*, ibidem, t. 6, 1969, ss. 78—82.

²⁷ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, opr. K. Lepszy, Wrocław 1953.

W publikowanym kromerowskim formularzu wizytacyjnym z 1581 roku zmodernizowano pisownię łacińską, a także rozwiązano skróty paleograficzne. W nawiasach klamrowych znajdują się uzupełnienia wydawcy. Formularz zawiera znaki tekstowo-marginalne, które w *Ratio visitandi* (*Sposobie wizytowania*) zostały oznaczone pierwszą literą alfabetu — „a”, a dalszymi wszelkie zmiany pisma i ręki. Od początku tekstu do miejsca, w którym umieszczono literę „d”, tekst pisany jest ręką Jana Kreczmera. Owe znaki tekstowo-marginalne posiadały zapewne, spisane na luźnych kartkach, wyjaśnienia i uzupełnienia, które czyniły sam formularz bardziej szczegółowym i doskonalszym. Niestety, nie odnaleziono tych luźnych notatek, stąd niemożliwe jest bliższe omówienie znaczenia tych znaków.

Przypisy tekstowe umieszczono pod tekstem łacińskim, a przypisy rzeczowe przy tłumaczeniu.

Drukowany tekst formularza wizytacyjnego nie odtwarza jego układu graficznego. Został on pominięty dlatego, aby lepiej wydobyć treść kwestionariusza. Stąd też znaki interpunkcyjne i *a linea* podano zgodnie z wymogami logiki. Pozostawiono jednak zasadniczy oryginalny podział formularza na główne jego części, które obejmują pewną całość zagadnień związanych z kontrolą każdej parafii, np. wizytację biblioteki, szkół czy szpitali.

Powyższe zasady, które zostały przyjęte przy publikowaniu tekstu, pozwolą, miejmy nadzieję, na właściwsze zrozumienie intencji autora tego kwestionariusza.

Oryg. nie znany

Kopia współcz.: Olsztyn, ADWO, Archiwum Biskupie A 88 k. 97–104v. Tom ADWO, A 88 o wymiarach 31x21x7 cm, oprawa tekturowa, twarda, kart papierowych 400, zatytułowany „Liber processuum ad parochos Dioecesis Varmiensis 1554–1612” zawiera kopie współczesnych różnych rozporządzeń Kurii Biskupiej, opisy listów i dokumentów w jęz. łacińskim — pismo kilku rąk.

[k. 97r] RATIO VISITANDI ECCLESIAS DIOECESIS VARMIENSIS

In primis sacris canonibus consentaneum erat inchoasse visitationem ab ecclesia cathedrali et collegiata ac inde ad monasteria virorum et mulierum (si qua essent) necnon parochiales, capellas seu oratoria, scholas, bibliothecas ac postremo ad hospitalia transivisse. Sed quia hic ordo hoc tempore servari commode non potest, ubi et qua ratione commodius ac compendiosius videbitur, ad visitationem huiusmodi procedetur.

De visitatione ecclesiarum parochialium

Inspiciatur ciborium seu locus, in quo Venerabile Sacramentum Eucharistiae et^a sacrum chrisma asservatur. Consideretur qua custodia, securitate ac munditie id fiat. Et quis solitus sit aperire et serare ciborium, et quis ad id claves servet. Quaeratur quando et quoties sacra Eucharistia renovetur, et quot hostiae plerunque pro usu infirmorum asservari soleant^b notabene sacrum chrisma et oleum^b. Similiter perquiratur de quo anno sacri liquores, et ubi consecrati sint, et unde allati, et per quos, et an pro pretio, [k. 97v] et quanto, aut gratis. Et quid [cum] veteribus liquoribus factum sit. An perenne

^a Znaki tekstowo-marginalne

^b Nadpisane nieznaną ręką

lumen dies noctesque indesinenter, vel quibus temporibus, et quandiu singulis temporibus ante Sacramentum Eucharistiae ardeat.

Baptisterium^c. Inspiciatur baptisterium, ^cqua clausura et munditie asservetur et quaeratur, quis claves ad hoc teneat. Item an aqua baptismi consecrata sit, a quo, quando, et an sacrum chrisma infusum sit. Videatur quam decenter et religiose serventur reliquiae sanctorum, quarum principaliores, quae sint cognoscibiles, nominatim describantur, praesertim si auro et argento inclusae reperiantur. De capsulis ac thecis reliquiarum, de vasis aureis et argenteis, praesertim calicibus, an ii integri sint aut profanati, deque corporalibus, sacris vestibus et ornamentis habeatur inquisitio, et quam nitide et integre ea omnia deserventur atque inventarium desuper conscribatur, vel alias conscriptum describatur et cum eo inventa conferantur.

Altare maius^c. Quae omnia in sacrario seu ad altare maius fieri primum convenit. Ubi et pallae, mappae, tabulae tam pictae quam sculptae, candelabra et alia necessaria in altaribus inspiciantur, an omnia satis munda sint, nitida et non lacera.

Imagines^c. Eadem ratio habeatur in dispiciendis imaginibus quibuscunque, si quae reperiantur minus religiosas, minusve decentes, eliminentur^a.

Lotio corporalium^c. Circa lotionem corporalium doceantur parochi cautionem hanc adhibere, ut prima ablutio per ipsum sacerdotem, aut eo absente, per diaconum, vel saltem subdiaconum fiat, et postea dentur honestis feminis ad lavandum, hoc tamen proviso, ut prima ablutio aqua, in qua nullae aliae pallae lavari debent, in baptisterium mergatur, aut saltem eo immittatur, quo vetus aqua baptismi effundi consuevit. [k. 98] Admoneantur iidem parochi post lotionem eadem corporalia reconciliare secundum formam, quae illis tradetur a Dominis Visitatoribus.

Missalia^c. Inspiciantur missales libri, an sint integri, et quales praesertim, si habeant canonem integrum, item: gradualia, antiphonaria, psalteria, breviana, notulae et alii libri ecclesiae ac altarium singulorum. Agendae potissimum inspiciantur e quarum norma et praescripto sacramenta administrantur. Considerentur cerei, candelabra, cruces, vexilla, organa et alia ornamenta ecclesiae.

Altaria minora^c. Ab altari maiore procedatur ad alia minora. Investigetur ad singula altaria, num sint aliqua erecta seu fundata sacerdotia in illis, quae et quot, sub quo titulo et de cuius iure patronatus vel collatione, seu dispositione. Quis sit cuiuslibet sacerdotii vicarius seu altarista et a quo provisos. Ostendat literas investiturae seu provisionis aut commendae.

Investigatio^c. Si nullas habet quaeratur ex eo, an solitum debitaе obediētiaе Episcopo Varmiensi, Ordinario suo unquam praestiterit iuramentum, et dicat quamdiu detinuerit illud sacerdotium, et qua auctoritate ingressus sit, et an omnes et singulos proventus sibi usurpaverit, aut quos et quantos, et in quem usum eos converterit. Si est extraneus aut ignotus sacerdos, quaeratur etiam de ordinibus literis formatis et dimissoriis illius.

Sacerdotia^c. Si nullus extat beneficiatus, inquiratur quamdiu vacet illud sacerdotium, quis proventus percipiat, et quonam ii convertantur, aut ubi et qua securitate asserventur, et quantum extat in numerata pecunia de collec-

a Znaki tekstowo-marginalne

c Na margineste ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-o Na margineste ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

d Stąd do końca pismo innej ręki

tis proventibus huiusmodi. Rogetur etiam vicarius seu sacerdos; num annexum^a seu alias non^c suppressum et extinctum, vel quot vicarias, seu sacerdotia simul obtineat, et quae aut ubi consistentia et quo titulo, et quis ea univertit et extinxerit, qua autoritate et ex qua causa, et quis fructus percipiat de annexo, unito et suppresso sacerdotio huiusmodi et quonam convertantur, aut [k. 98v] ubi asserventur.

Obligationes^c. Fundatio ac dotatio cuiusquam sacerdotii exigatur et exhibita diligenter pendatur, ac certo cognoscatur num fundatorum pia^e voluntati in dicendis missis aliisque per eosdem fundatores ordinatis officiis satisfiat. Si literae foundationis aut copia illarum non extant, quaeratur nihilominus, quoties et quibus diebus per hebdomadam in eodem altari missas, et quas missas celebrare, et quomodo alias illi sacerdotio deservire solitus sit.

Reditus^c. Quantum habeat in redivibus annuis, ubi et in quibus consistant huiusmodi redivitus, et a quo, vel quibus exigendi. Specificentur fundi bona stabilia, census fixi et pecuniarii ac restantes pecuniarum haereditiarum summae nondum persolutae, cum designatione personarum, qualitatum, locorum et temporum et aliarum circumstantiarum necessariarum. An aliquid eorum sit alienatum, aut permutatum, vel in emphiteos datum: quibus, cum quibus, per quos, ad quod tempus, quanti et quare et quorum consensu. An omnes proventus huiusmodi sint salvi et percipiantur etiam num integre: an vero aliqui ex iis perierint; qui et quanti, ubi, qua occasione, a quo tempore et cuius culpa perierint.

De exactione proventuum^c. An tempore constituto persolvantur, si minus, quaeratur cuius culpa id fiat, an non culpa et negligentia eorum, quorum interest proventus huiusmodi in tempore exegisse, vel an iidem de non solutione huiusmodi unquam coram magistratu seu prefecto questi sint. An extet aliqua summa numeratae pecuniae, quanta, unde collecta et ubi ea servetur.

Fraternitates^c. Similiter fiat inquisitio de fraternitatibus, earumque foundationibus altaribus, sacerdotiis, proventibus et facultatibus. An fraternitas sit antiqua vel nova, a quo erecta vel confirmata. An extet literae erectionis vel confirmationis fraternitatis huiusmodi. Quae ostensae diligenter inspiciantur et perquiratur an fraternitatis iura serventur et pie erectioni satisfiat. [k. 99] Quoties in anno vigiliae et exequiae fraternitatis peragantur et quibus temporibus. Quam frequenter illis intersint fratres et an animadvertatur in absentes et quomodo. Circa officium sepulturae, quam diligentes et religiosi existant, et quae alioqui pietatis officia exercent. Quoties conveniant fratres in anno ad comotandum et quantum cerevisiae singulis vicibus exhauriatur, quantumque fratres singuli quotannis contribuant, tam pro sustentatione fraternitatis quam comotatione. Quantum inde colligatur et quonam contributiones huiusmodi perveniant. Quis eligat et constituat seniores seu provisores, quibus temporibus et quoties. Quando, quoties, cui et in quorum praesentia seniores rationem administrati officii reddant. Inquiratur in statuta fraternitatum, qualia sint et a quo condita et confirmata. Si quid forte parum religiosum, christianae charitati adversum, inordinatum, inducens ad peccatum aut scandalosum in illis reperitur, mutetur si commode fieri potest, sin minus ad

a Znaki tekstowo-marginalne

b Nadpisane nieznaną ręką

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

e Nadpisane

Illustrissimum Dominum Cardinalem referatur. De fundis, censibus, proventibus et restantibus summis quaeratur ut supra, tandem de omnibus ad vicariae seu fraternitatis altare pertinentibus. Inventarium, si quod extat, proferatur. Inventa inspiciantur et cum inventario conferantur ac conscribantur.

“Cerei altaris”. Praeterea inquiratur, an cerei tam in altaribus quam ante ea, et praesertim artificum et fraternitatum procurantur, debitisque temporibus horarum seu divinorum officiorum accendantur.

“Aqua benedicta”. An aqua benedicta teneatur pro aspersione et usu christifidelium et quibus diebus ea benedicatur.

“Fabrica ecclesiae”. Investigentur portae et claustra sacrarii et templi. An vitrici seu provisores ecclesiarum templum sartum tectum curent. Anne fenestrae sint lacerae, ventisque nymbis et nivibus perviae. An quid alicubi ruinosum, vel restaurandum appareat, vel an quid sit aliud, quod parum deceat, quodve oculos ingredientium offendat.

[k. 99v] Visitatio domus parochialis, parochi et parochianorum

Absoluta visitatione ecclesiastica procedatur ad visitationem domus parochialis, parochi et parochianorum ut sequitur:

Parochus^c. Quaeratur de nomine, cognomine ac aetate pastoris, et insuper si ignotus sit vel extraneus, de patria, natalibus, ordinibus, dimissoriis ac formatis literis illius. Num ipse principalis rector sit, an vicarius mercenarius, quo casu consideretur causa absentiae principalis rectoris, quo titulo praesit, an habeat investituram aut commendam: ostendat literas insuper. Si nullas habet perquiratur nihilominus, an solitum debitae oboedientiae iuramentum Episcopo Ordinario suo unquam praestiterit et quamdiu praefuerit, quis ei curam animarum commiserit et qua autoritate se ingresserit, et an nesciat talem, qui non sit legitime vocatus, missus aut designatus, non habere facultatem ligandi et solvendi, et quid causae fuerit, cur investituram impetrare non curaverit, aut cur illi negata sit. Perquiratur de vita, moribus ac doctrina parochi; num sit vagabundus, aleator, ebriosus, tabernarum frequentator, rixosus, percussor, notorius concubinarius vel alias scandalosus, an habitum clericalem decentem^b et tonsuram deferat^a, an habeat breviarium, rubricellam^b et horas canonicas una cum cursu Beatae Virginis quotidie, aut quibus diebus recitet et secundum cuius ecclesiae seu dioecesis ritum.

“Familia parochi”. Exploretur eius familiaris conversatio et honestas familiae, praesertim cuiusmodi ^bfocariam et^b feminas et pueros et quot eorum numero domi suae alat^a. Investigetur an non clandestinum aliquot coniugium intercedat ipsi cum domestica aliqua aut alia femina et a quo tempore^a. [k. 100] Num omnia calleat, quae ad officium suum spectant, et an habeat et legat statuta synodalia dioecesis Varmiensis^a.

Missa^a. Quibus diebus et quoties per hebdomadam Missas celebret vel per capellanum celebrari faciat, cum cantu vel privatim sine cantu, et quem ordinem ac modum servet in electione. Missarum celebrandarum. An et quoties, et quibus temporibus solitus sit confiteri peccata sua antequam accedat ad altare, ubi et cui sacerdoti^a. An norit in legenda Missa, quid secrete, quidque alta et intelligibili voce pronuntiandum sit.

a Znaki tekstowo-marginalne

b Nadpisane nieznana ręką

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

Collectae^o. Examinetur et doceatur de impositione collectarum. Si imperitior videbitur, perquiratur etiam quomodo circa pronuntiationem canonis, fractionem, sumptionem et fractionem sacramenti ac oblationem se gerat. An non *Credo* mutilum et detruncatum decantetur. An non aliquoties *Praefatio* aut *Oratio Dominica* vel penitus ommittantur, vel sub silentio recitentur in Missa cantata. An aliquas et quas orationes canonici immiscere privatim solitus sit praesertim circa communionem. Iubeatur canonem quam simplicissime sine additamento, lente ac devote proferre, suamque specialem devotionem agendarum gratiarum et privatarum precum dicendarum in tempus, quod peracto sacro impendere illi officio constituerit, differre.

“Minister altaris et aedituus^o. An ministrans ad altare sive sit clericus, sive laicus utatur superpelliceo. Similiter an aeditui quoties sacramenta: Eucharistiae, unctionis et baptismi ministrantur et in celebrationibus Missarum, divinorum officiorum ac processionibus, quibuscumque superpelliceis sint induti.

“Cantiones Germanicae^o. An cantiones aliquae Germanicae canantur a populo, ante vel post contionem, vel in sacro Missae aut post, aut quando et quae. Lutheranae vel alias recens introductae antiquitasque minime receptae, abrogentur^a. [k. 100v] Doceatur parochus admonere populum in sacris contionibus, ut ad recitationem sancti Evangelii surgat et erigat corda, muniat se signo sanctae Crucis contra insidias inimici et attente cum devotione audiat textum sancti Evangelii, quae admonitio incredibilem attentionem parat.

“Orationes post contionem^o. An unquam vel quibus temporibus et diebus ex suggesto *Orationem Dominicam, Salutationem Angelicam, Symbolum Apostolorum, Decalogum, Confessionem Generalem* simul absolute cum populo recitet.

“Festa [et] ieiunia^o. An dies festos omnes per totius anni circulum celebrandos et ieiunia observanda norit observandosque et observanda diebus Dominicis indicat.

Libri^o. Inquiratur e quibus libris concionetur, quos auctores habeat et legat, qui omnes erunt inspiciendi. Si qui noti aut suspecti erunt auferendi et tollendi sunt.

Negligentia^o. An ipse aut eius capellanus unquam deses aut negligens fuerit in administrandis sacramentis; praesertim baptismi, poenitentiae ac Eucharistiae. An non aliquando infantes absque baptismo et adultos absque confessionibus et Eucharistia ipsius vel capellani culpa decedere contingat.

Patrini^o. Inquiratur, quot comparentes in susceptione infantis ad summum et minimum admittat. Moneatur de admittendo uno aut altero et non pluribus iuxta decretum sacri Concilii Tridentini. Moneatur quilibet parochus, ut habeat peculiarem codicem, in quo diem, mensem, annum, nomen baptisati et nomina susceptorum conscribat iuxta decretum praefati Concilii. Cuius decreti exemplum descriptum illi praesentetur ad hoc, ut ex praescripto eiusdem decreti Dominorum Visitationum mandatum huiusmodi commodius exequi valeat. Atque iniungatur illi, ut decreti eiusdem exemplum codici conficiendo praefigat, ut successor parochus privata autoritate id introductum ita esse ne putet.

“Baptismum in causa necessitatis^o. Moneatur docere plebem, praesertim

a Znaki tekstowo-marginalne

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

obstetrices et matronas, quomodo se gerere debeant si quando baptisandum sit in casu necessitatis, ut noverint materiam^c, formam baptismi quocunque idiomate. Ne tamen praesumant baptisare nisi evidens necessitas postulet, et tunc [k. 101] nonnisi absente sacerdote, aut aliquo in sacris ordinibus constituto, qui prae caeteris per se ipsum munus exequi possit et debeat^a. An infantes sine baptismo et adultos sine poenitentia^b et communione decedentes, schismaticos^b vel haereticos et^b excommunicatos sacro loco condere solitus sit.

^aSacramentum poenitentiae^c. Idem si rudior videbitur, examinetur circa sacramentum poenitentiae, circa differentiam inter peccata mortalia et venialia ac circa formam absolutionis, quam si non noverit, doceatur deturque illi in scriptis.

Confessio^c. Idem si videbitur, admoneatur de interrogationibus, quas adhibere debeat in confessione uniuscuiusque peccatoris, praesertim illius, qui simplicior et verecundior appareat. Primo cognito statu et conditione confidentis, interroget eum; ex quo tempore non sit confessus, quia unusquisque tenetur saltem semel in anno, cum ad annos discretionis pervenerit confiteri peccata sua et communionem suscipere, alioqui peccavit mortaliter. Pueri tamen vel puellae, qui post annos discretionis non fuerint de hoc instructi, non sunt temere condemnandi de peccato mortali, sed debent acriter reprehendi. Item interroget, an in ultima confessione malitiose reticuit aliquod peccatum mortale, vel quod credidit esse mortale. Quia peccavit mortaliter violando sacramentum poenitentiae cum absolutio facta sit propter eius malitiam super indebita materia et indisposita, et ideo tenetur reiterare confessionem illam et omnes procedentes confessiones imperfectas, quia in illis, quas hoc modo fecit non fuit vere sacramentum poenitentiae. Item interroget, si complevit poenitentiam a sacerdote iunctam pro peccatis mortalibus confessis, quia si non complevit eam ex dolo, peccavit et tenetur eam adimplere, si eam recordatur. Confessarius tamen poterit eam commutare, si peccator illam recordatus fuerit, dummodo non fuisset illi imposita a superiore, nimirum ab episcopo propter peccata et casus, a quibus ipse vel alias inferior non posset absolvere. Item interroget, an peccator sit excommunicatus aliqua excommunicatione maiore, vel minore. Quia si sit, debet prius absolvi ab excommunicatione quam a peccatis, eo quod excommunicatus non est particeps sacramentorum. [k. 101v] Item interroget etiam, an calleat *Orationem Dominicam*, *Salutationem Angelicam*, *Symbolum Apostolorum*, *Decem praecepta* et alia, quae sunt fidei ac salutis necessaria. Si nescit, arguat eum et iniungat ei, ut discat omnino. Item investigat diligenter, an gerat odium, rancorem vel inimitiam contra aliquem, et an paratus parcere sit seu condonare illis, qui ipsum offenderunt, vel in ipsum vel suos peccaverunt. Item an velit abstinere a peccatis, quae hactenus commisit, et an velit satisfacere ac emendare, si quid alicui abstulit, tam in fama quam in rebus. Quibus omnibus exploratis noverit pro modo culpae poenitentiam imponere.

^cCasus reservati^c. Quaeratur an novit casus reservatos, in quibus^b ipse absolutionem impendere non possit et confidentes ad episcopum remittere debeat, et an unquam in talibus casibus aliquos absolverit, vel ad episcopum remiserit.

---

a Znaki tekstowo-marginalne

b Nadpisane nieznana ręką

b-b Nadpisane nieznana ręką

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

°Delatio Eucharistiae°. Perquiratur qua reverentia et quibus caeremoniis deferatur Eucharistia per plateas ad infirmos, an cum superpelliceo et stola, necnon praecedente lucerna ardente et tinnitu campanulae ad minus, aut quomodo. Admoneatur docere populum ex suggesto, ut tali casu assuescat comitari Venerabile Sacramentum cum vel sine cereis. Qui tamen possunt, ut cereos ardentis praeferre non negligant, nec erubescant. Similiter qua reverentia viaticum referatur extra per campos ad infirmos, admoneatur parochus habere dependentem stolam a collo more sacerdotum gestareque secum tintinnabulum, quod commodo aliquo loco appendatur, ita ut inter eundem sponte tinnitum edat. Doceaturque populus, ut talibus signis admoniti in via et agris statim Deo praesenti debitum cultum et reverentiam exhibeant. Si tamen aliquod periculum, scandalum aut irreverentia Sacramento in via imminere verisimiliter timeatur post habitis signis supradictis simpliciter sub silentio Sacramentum deferatur.

°Communicandi modus°. Moneatur parochus communicaturis recitare *Generalem Confessionem* eisque absolutionem impendi. Deinde quoque recitare tribus vicibus: [k. 102] Domine non sum dignus etc. iubens eos singulis vicibus tundere pectus. Inquiratur an aliquos unquam communicaverit sub utraque specie et quot, quos, et quoties, vel an aliqui parochiani existant, qui talem communionem ab eo pertinaciter flagitarint, edat nomina eorum^a.

Matrimonium°. An norit tempora interdicti sollemnissandi matrimonii. Iubeatur tempora in statutis synodalibus expressa observare, praeterquam quod tempus Septuagesimae usque ad feriam quartam Cinerum exclusive decreto Concilii Tridentini deinceps sit relaxatum, ita ut per id tempus de caetero sollemnes copulae fieri licite possint, reliquis temporibus prohibitis, in suo vigore permanentibus. An norit impedimenta contrahendi °et dirimendi° matrimonii. De quibus, si satis instructus non fuerit, vel aliquod dubium habuerit, occurrente casu, poterit Vicarium Generalem consulere. An solitus sit sollemnizare aliqua clandestina matrimonia, non praemissis de more trinis proclamis seu bannis ex suggesto. An scienter unquam in gradibus prohibitis sponsum vel sponsam copulavit et quos. Moneatur non copulare sponso aliquo absque speciali Ordinarii licentia, nisi saltem alter eorum de ipsius parochia fuerit. Similiter moneatur, ut iuxta decretum supradicti Concilii habeat peculiarem librum, in quo cum annotatione diei, mensis et anni ac testium saltem duorum honoratorum tunc praesentium, nomina eorum, quos sollemniter copulaverit ex ordine conscribat^a.

Unctio°. An etiam sacramentum extremae unctionis impendat, quoties id petitur.

°Ministri ecclesiae°. Cuiusmodi ministris utatur parochus, praesertim cappellani, ludimagistris, cantoribus, collaboratoribus, aedituis, organistis; sintne catholici et bonae fama^a. [k. 102v] Examinetur vita eorum et inquiratur simul de salario et sustentatione eorundem. An ipse parochus, vel eius cappellani aliquid exigant et accipiant pro sacramentorum administratione vel sepulturis aut etiam Missis. Quid illud sit et quantum^a.

°Sepultura in ecclesia°. An ipsius parochi tempore, vel ab annis aliquot,

a Znaki tekstowo-marginalne

b Nadpisane nieznaną ręką

b-b Nadpisane nieznaną ręką

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

aliqui laici sepulti fuerint in parochiali ecclesia et qui, et an iidem aliquid ecclesiae legaverint, et quid. Quantum quisque eorum persolverit pro iure sepulturae et quantum ecclesiae, quantum episcopo, quantum parochiano ex huiusmodi iure sepulturae cedat. Quis partem episcopi perceperit, aut quonam ea versa sit, cuius mandato et permisso. Quoties id factum sit, quod episcopo vel eius mandatario pars sua non fuerit consignata, aut transmissa et qua de causa seu cuius culpa.

°Visitatio scholae a parochio°. Moneatur parochus visitare scholam saltem singulis quatuor- duodecim diebus semel, praesertim imminentibus aliquibus festivitibus maioribus ad quas potissimum in cantu et caeremoniis ecclesiasticis instituendi sunt, ut sunt tempora et festivitates: Natalis Domini [25 XII], Purificationis Beatae Mariae [2 II], Palmarum, Hebdomadae Sanctae et Paschatis, Pentecostes, Corporis Christi, Assumptionis Beatae Mariae [15 VIII] etc. Ubi etiam similiter inquirere non negligat, quomodo pueri in literis instituantur, qui libri et praecipue qui catechismi eis tradantur, quomodo tempore Quadragesimae de confessionibus et^e sacramento Eucharistiae instituantur.

°Domus parochialis°. Exploretur, num parochialem domum in bono statu conservet eiusque ruinis occurrat. Inquiratur de inventario domus parochialis, inventa conferantur et describantur.

°Reditus parochi°. Num de rebus ecclesiae alienationes faciat, aut consensu seu scientia sua^a fieri permittat. Num illi necessarius victus suppetat. Quantum habet in decimis, offertoriis, strenis et aliis redditibus annuis. An illi exsolvantur, an unquam questus sit praefecto vel magistratui de non exsolutione huiusmodi et fiat percontatio, quam diligens fuerit [k. 103] praefectus vel magistratus in compellendis parochianis ad solutionem iurium parochialium huiusmodi^a. Quot mansos habeat pro dote plebanali, an ii culti sint, vel inculti seu deserti in toto vel in parte. An ipse eos colat, vel aliis colendis locet, in toto, vel in parte, ad quod tempus et quo pretio seu pacto interveniente, an aliquid alienatum sit de agris suis huiusmodi.

°Plures ecclesiae°. Investigetur etiam, an unam, duas vel plures ecclesias parochiales regendas obtineat, quo titulo, cuius commissione et quamdiu. Quam commode et diligenter omnibus deserviat. An capellanum aliquem ad hoc alat et quantum ex omnibus proveniat, et quam procul eae parochiales ecclesiae ab invicem distent.

°Filiialis ecclesia°. Similiter fiat inquisitio de annexis, connexis membris attinentiis et iuribus cuiuslibet parochialis. Si qua alia parochialis sit unita seu incorporata, quam filiam appellant. Qua autoritate et a quo tempore id factum sit, et num etiam illi satisfiat in divinis officiis et administratione sacramentorum et quomodo, an per ipsum solum aut etiam capellanum vel vicinum parochum aliquem.

Parochiani°. Quam frequentes sint parochiani in sacris et divinis concionibus audiendis, praesertim ii, qui sunt primarii vel notabiliores^a. An omnes sacramenta ecclesiae participant saltem semel in anno. An omnes festi dies et ieiunia ab Ecclesia indicta observentur, et specialiter inquiratur de festis: Visitationis Beatae Mariae [2 VII], Jacobi Apostoli [25VII], Laurentii [10 VIII], Assumptionis Beatae Mariae [15 VIII], Bartholomaei [24 VIII], Nativitatis Beatae

a Znaki tekstowo-marginalne

b Nadpisane nieznaną ręką

b-b Nadpisane nieznaną ręką

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

Mariae [8 IX], Matthaei Evangelistae [21 IX], quam religiose ii dies festi celebrentur^a. An sit ullus haereticus, schismaticus de fide suspectus vel excommunicatus in tota parochia, et num haeresis aliqua serpat^a. An sint in parochia, praesertim in sacra nocte Nativitatis Domini et vigilia Joannis Baptistae [23 VI] superstitiones, sortilegia, divinationes, incantationes et id genus diabolicae fraudis imposturae. Num periuria, blasphemiae, adulteria, usurae concubinatus^b et similia crimina. Num aliqui filii sint, qui male tractant parentes, vel aliqui parochiani manifestis criminibus obnoxii.

^dDe templi frequentatione. An servetur edictum Reverendissimi [Episcopi Varmiensi] et an mulctae secundum id exigantur et quo convertantur, negligentes compellantur ad satisfaciendum^f. [k. 103v] Si qui reperiantur contumaces, rebelles et inoboedientes, edantur nomina eorum.

^eProventus ecclesiastici^c. Inquiratur de proventibus et iuribus cuiusvis ecclesiae, quos habet fundos et bona stabilia. Quantum habeat quotannis in censibus fixis, pecuniariis et pecuniis haereditariis, et quantum ad praesens in numerata pecunia sit apud ecclesiam. Quo pacto et quam secure id servetur.

Vitrici^c. Quis vitricos seu provisosores ecclesiarum constituat, quot numero, quando, quoties et ad quod tempus^a. An vitrici de proventibus ecclesiae nomine salarii pro se aliquid percipiant, vel in computatione quippiam consumant. Quam diligenter muneri suo intendant, quam prudenter stipem collectam dispensent. Cui rationem administrati officii reddant, quo tempore, quoties et quorum praesentia.

^eStipendia Lips[i]ensia^c. Exploretur certo de stipendiis pro pauperibus scholaribus ex Episcopatu Varmiensi in Universitate Lips[i]ensi fundatis, quae et quanta ea sint. Quanti census annui, super quibus fundis assignati, ubi et a quibus exigendi, quantae summae capitales, pro quot scholaribus. An adhuc scholares mittantur Lipsiam et quot, et e quibus civitatibus seu locis, ad quod tempus, a quibus seu quorum electione, commendatione vel opera et quo fructu id fiat. Describantur nominatim omnes, qui memoria hominum ibidem illis stipendiis usi fuere.

Visitatio capellanorum

Visitatio capellanorum eadem fere habenda est, quae et parochorum, quandoquidem vices parochorum gerunt. Perquiratur de ordinibus, vita, moribus, patria, idoneitate, familiari conversatione, libris eorum, recitatione breviarii, celebratione Missarum, administratione sacramentorum et aliis suprascriptis, quae pro conditione locorum et personarum in toto vel in parte repetantur. Si tamen et ipsi capellani alicubi sint curati cum ad parochias eorum ventum fuerit, ut parochi visitabuntur per omnia.

[k. 104] Visitatio scholarum

Absoluta visitatione parochialium et parochianorum, assumpto similiter parochi, visitentur etiam scholae et cognoscatur, quales sint ludimoderatores.

a Znaki tekstowo-marginalne

b Nadpisane nieznaną ręką

b-b Nadpisane nieznaną ręką

c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

c-c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

f-f Dopisane pod tekstem na dolnym marginesie ręką Jana Kreczmera

quot sint pueri, quo pacto in literis, cantu, moribus instituantur, qui libri eis legendi proponantur. Iubeantur praeceptores catholicum aliquem catechismum tradere pueris, e quo rudimenta fidei perdiscant. Is autem sit talis, quem patres Societatis^a — Iesuitae suis tradere pro tempore cognoverint.

^cLibri ludimoderatorum^c. Inspiciantur libri praeceptorum; noti et suspecti auferantur ut supra. Inquiratur de fide, vita et moribus ludimoderatorum et praeceptorum, item de salario eorum et an illis exsolvatur.

^eUsus aspersorii^e. An singulis Dominicis diebus peracta Missa maiore, antiqus et laudabilis aspersorii usus domesticatim servetur et quomodo parochiani in consueta exhibitione unius denarii se gerant. Iubeatur parochus admonere et magistratus compellere (quantum fieri potest) populum ad persolvendum debitum cantoribus et ministris ecclesiae, quo illi qui laborant habeant, quod manducent ac sustentari queant. Consideretur, num aedificium sartum tectum conservetur et cuius sumptu schola extrui aut reparari solita sit.

Visitatio bibliothecarum

Visitentur etiam bibliothecae, si quae extant. In quibus, si qui libri haeretici aut suspecti reperti fuerint, descriptis eorum nominibus et titulis solummodo ad illustrissimum Dominum Cardinalem de illis referatur, quo is constituat, num tollendi an vero tollerandi fuerint. Sin in ecclesiis collocatae aliquae fuerint, poterunt simul cum visitatione ipsarum ecclesiarum expediri.

Visitatio hospitalium

Visitentur et hospitalia pauperum. Quaeratur a quo sit institutum aut dotatum quodlibet. Qui sint patroni, qui provisores aut quis curam illius habeat. Quis eos ad hoc elegerit et confirmarit. Quando et quoties id fieri soleat, et ad quod tempus, quos habeat fundos et bona stabilia. [k. 104v]. An bona omnia sint integra, vel aliquid eorum alienatum, cui, quando, per quem, ex qua causa, quorum consensu, et ad quod tempus. Quos reditus habeat in censibus fixis pecuniariis et pecuniis haereditariis. An fideliter colligantur et expendantur ac quomodo asserventur. Si quae sint pecuniae numeratae et quantae. Quot alantur pauperes ordinarie, cuius conditionis aetatis aut valetudinis homines eo recipiantur, gratisne, an pro pecunia et quanta, et ad quod tempus et alias quibus pactis intervenientibus. An habeat aliquas porrectiones ordinarias statis diebus ab hospitalariis et quas, quoties, quibus temporibus et quantas et qua ratione alias sustententur, aut necessaria eis suppetant. Quomodo aedificium sartum tectum curetur et in bono statu conservetur. De lectis, spondis, suppellectilibus et utensilibus aliisque ad hospitale pertinentibus perquiratur et omnia diligenter conscribantur.

Visitatio monasteriorum

Visitentur quoque monasteria seu domus mulierum, quas Clepcas seu Beguinas vocant. Investigetur quot earum sit numero. Quanam praesit. Qua

^a Znaki tekstowo-marginalne

^b Nadpisane nieznaną ręką

^{b-b} Nadpisane nieznaną ręką

^c Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

^{c-c} Na marginesie ręką Jana Kreczmera, sekretarza Marcina Kromera

honestate habitent et vivant, quam concordiam et disciplinam servent inter se. Quod exercitium habeant. Unde victum quaeritent et quomodo sustententur. Circumspiciantur dormitoria et claustra earum diligenter.

T Ł U M A C Z E N I E

[k. 97r] SPOSOB WIZYTOWANIA KOŚCIOŁÓW DIECEZJI WARMIŃSKIEJ

Według świętych kanonów¹ należało rozpoczynać wizytację przede wszystkim od kościoła katedralnego i kolegiackiego, następnie wizytować klasztory męskie i żeńskie (jeśliby takie były), a także kościoły parafialne, kaplice i domy modlitwy, szkoły, biblioteki, a w końcu szpitale, ponieważ zachowanie tego porządku obecnie nie jest łatwe, [tam] gdzie z pewnej przyczyny uzna się za stosowne należy przeprowadzić tego rodzaju wizytację:

Wizytacja kościołów parafialnych

Obejrzeć należy tabernakulum albo miejsce, gdzie jest przechowywany Najświętszy Sakrament Eucharystii i święte krzyżmo, trzeba zbadać zamknięcie, bezpieczeństwo i czystość tego pomieszczenia. Kto zwykle otwiera i zamyka tabernakulum i kto przechowuje klucze do niego. Powinno się zapytać kiedy i ile razy [w miesiącu] święta eucharystia jest zmieniana oraz ile hostii zwykle przechowuje się przeważnie dla chorych, ponadto [zapytać] o święte krzyżmo i olej. Podobnie dowiedzieć się: w którym roku i gdzie były konsekrowane święte oleje, skąd tu przyniesione, przez kogo, czy za opłatą [k. 97v] i za jaką, czy też bezpłatnie, co się stało ze starymi olejami. Czy przed najświętszym sakramentem eucharystii pali się wieczna lampka nieustannie dnem i nocą, czy tylko w jakichś okresach czasu i jak długo w poszczególnym wypadku.

Chrzcielnica. Obejrzeć chrzcielnicę, zbadać jej zamek, sprawdzić czystość i zapytać: kto ma do niej klucze, czy woda chrzcielna jest konsekrowana, przez kogo i kiedy, czy święte krzyżmo zostało [do niej] wlane. Trzeba sprawdzić, czy z należytą czcią są przechowywane relikwie świętych, znaczniejsze, łatwe do rozpoznania należy opisać imiennie, zwłaszcza jeśli znajdują się w złotej lub w srebrnej oprawie. Zbadać relikwiarze, puszki z relikwiami, naczynia złote i srebrne, szczególnie kielichy; czy nie są zniszczone albo czy nie uległy desakralizacji, obejrzeć korporały², święte szaty i przybory do mszy św.: czy to wszystko jest przechowywane w odpowiednim porządku. Należy zrobić spis tych rzeczy, albo jeśli taki już istnieje odpisać go i porównać ze stanem faktycznym.

Główny ołtarz. Wypada najpierw przeprowadzić wizytację w zakrystii albo przy głównym ołtarzu. Tam obejrzeć palki³, obrusy, obrazy malowane i płaskorzeźby, świeczniki i inne rzeczy potrzebne na ołtarzach; czy wszystko jest odpowiednio czyste i w dobrym stanie.

Obrazy. W ten sam sposób trzeba obejrzeć wszystkie obrazy; niereligijne albo nieodpowiednie należy usunąć.

Pranie korporałów. Powinno się pouczyć proboszczów, żeby odnośnie prania korporałów zachowali ostrożność w ten sposób, by najpierw je uprał kapłan albo w razie jego nieobecności diakon lub przynajmniej subdiakon. Potem te korporały można dać do prania zacym kobietom, jednak z tym zastrzeżeniem, by pierwsza woda z prania, w której nie można prać żadnych innych palek, była wylewana do chrzcielnicy albo tam, gdzie zwykle wylewa się dawną wodę chrzcielną. [k. 98]. Trzeba pouczyć tychże proboszczów, żeby uprane korporały poświęcili ponownie do użytku sakralnego według formy przekazanej im przez księży wizytatorów.

Mszaly. Należy sprawdzić księgi mszalne; jakie przede wszystkim są, czy są w dobrym stanie, zwłaszcza czy mają cały kanon, [obejrzeć] również gradualy, antyfonarze, psalterze, brewiarze, rubrycelle i inne księgi liturgiczne, a także księgi dotyczące innych ołtarzy, zwrócić uwagę zwłaszcza na rytuały do sprawowania sakramentów świętych, obejrzeć świece, świeczniki, krzyże, chorągwie, organy i pozostały wystrój kościoła.

Boczne ołtarze. Po ukończeniu wizytacji ołtarza głównego należy wizytować boczne ołtarze. Sprawdzić, czy z poszczególnymi ołtarzami związane są erygowane beneficja kapłańskie⁴ —

¹ Chodzi tu o postanowienia soboru trydenckiego.

² Korporał — czworoboczna chusta, biała z lnu lub płótna, w formie kwadratu, która służy jako podkład pod monstrancję czy też kielich podczas mszy św.

³ Palka — mała kwadratowa koperta lntana, zazwyczaj naciągana na karton, którą przykrywa się kielich podczas mszy św.

⁴ Każdy duchowny obejmując stanowisko kościelne, stawał się użytkownikiem z góry określonego źródła dochodu osobistego, tzw. beneficjum, które było wynagrodzeniem za pracę.

jakie i ile, pod jakim wezwaniem, pod czym patronatem prawnym, z czyjego przydziału lub przeznaczenia. Kto jest każdego beneficjum wikariuszem lub altarystą⁵ i przez kogo mianowany; niech okaże dokument stwierdzający prawne posiadanie danego beneficjum albo pismo przydzielające mu to beneficjum lub zezwolenie na pobieranie dochodów z prebendy.

Badanie. Jeżeli [użytkownik danego beneficjum] nie posiada żadnego dokumentu [wyżej wymienionego], należy zapytać go, czy złożył zwykłą przysięgę biskupowi warmińskiemu, swojemu ordynariuszowi. Niech powie od jakiego czasu posiada to beneficjum, z czyjego upoważnienia je objął, czy wszystkie i poszczególne dochody [z tego beneficjum] przywłaszczył sobie, albo które i jakie oraz na co je przeznaczył. Jeżeli jest kapłanem innej diecezji lub nieznanym, należy zapytać go o dokument biskupi, stwierdzający udzielenie święceń kapłańskich i zezwolenie ordynariusza na przejście do innej diecezji.

Beneficja kapłańskie. Jeżeli okaże się, że jakieś beneficjum kapłańskie wakuje, trzeba zapytać od kiedy to się dzieje, kto pobiera z niego dochody i na co je przeznaczają, albo gdzie i jak są one zabezpieczone, ile jest pieniędzy w gotówce z tego rodzaju zebranych dochodów. Należy również zapytać księdza beneficjanta, czy do swego beneficjum nie ma dołączonych jakichś innych beneficjów, które z racji swego uszczuplenia straciły samodzielny byt, albo ile kapelanów czyli beneficjów kapłańskich jednocześnie posiada⁶ i jakie, gdzie się znajdują i z jakiego tytułu je posiada. Kto je dołączył i uzależnił, jakim prawem i z jakiego powodu. Kto pobiera dochody z przyłączonego i niesamodzielnego beneficjum kapłańskiego, na co są one przeznaczane, albo [k. 98v] gdzie przechowywane.

Zobowiązania. Zbadać należy założenie i wyposażenie każdego beneficjum kapłańskiego, a przedłożony dokument dokładnie przejrzeć i z pewnością stwierdzić, czy wypełnia się pożądaną wolę fundatorów przez odprawianie mszy świętych i spełnianie innych, ustanowionych przez tychże fundatorów, powinności. Jeżeli nie ma dokumentu fundacji albo jego kopii, trzeba zapytać, ile razy w tygodniu i w jakie dni oraz jakie msze przy tym ołtarzu są celebrowane i jak spełnia się inne zwykłe obowiązki, wynikające z posiadania danego beneficjum.

Dochody. Ile dochodów rocznie ma [beneficjant], gdzie i w jakiej formie znajdują się te dochody oraz przez kogo albo jakimi sposobami są egzekwowane. Niech będą wyszczególnione posiadłości gruntowe, nieruchomości, czynsze stałe i procenty, a także pozostałe sumy odziedziczonych pieniędzy, jeszcze nie spłacone, z oznaczeniem osób, jakości, miejsc, czasów i innych koniecznych okoliczności. Czy cokolwiek z posiadanych dóbr zostało sprzedane, zamienione albo dane w dzierżawę; komu, na jakich warunkach, przez kogo, na jak długo, w jakiej mierze, dlaczego, i za czyją zgodą. Czy wszystkie dochody tego rodzaju są otrzymywane w całości, czy którekolwiek z nich zaginęły; jakie i jak wielkie, gdzie, przy jakiej okazji, od jakiego czasu i z czyjej winy zaginęły.

Egzekwowanie dochodów. Czy [dochody] w oznaczonym czasie oddawane są w całości, jeżeli nie — należy zapytać z czyjej winy to się dzieje; czy nie z winy i niedbalstwa tych, którzy mają obowiązek w odpowiednim czasie zbierać te dochody, albo czy ci kolektorzy nie skarżyli się kiedyś wobec władz miejskich lub starosty na niespłacanie tych należności. Czy jest jakaś suma pieniędzy w gotówce; jaka, skąd zebrana i gdzie przechowywana.

Bractwa. Podobnie należy przeprowadzić badanie bractw, ich fundacji, ołtarzy, beneficjów, dochodów i uprawnień. Czy bractwo istnieje od dawna, czy jest nowe, przez kogo założone lub zatwierdzone, czy jest dokument jego założenia lub zatwierdzenia. Okazane pismo należy dokładnie przejrzeć i zapytać: czy są zachowywane przepisy prawne bractwa i czy pobożnie spełnia się warunki erekcji. [k. 99] Ile razy w roku i kiedy odprawiają się modlitwy i nabożeństwa żałobne za zmarłych członków bractwa. Jak licznie bractwa w nich uczestniczą, czy i w jaki sposób karci się nieobecnych na tych nabożeństwach. Jak gorliwie i pobożnie wypełniają członkowie bractwa obowiązki pogrzebu [swego współbrata] i jakie w ogóle spełniają akty pobożności. Ile razy zbierają się na wspólną ucztę i ile piwa wypijają w poszczególnych wypadkach. Ile wynosi roczna składka od poszczególnych członków na utrzymanie bractwa i na wspólne biesiady, ile stąd zbiera się [pieniędzy] i na jaki cel je przeznaczają. Kto wybiera

---

Tekst łaciński nazywa beneficjum kapłańskie „sacerdotia”, aby dokonać rozróżnienia dochodu proboszcza od dochodu, czyli beneficjum kościota, które formularz kromerowski zute „proventus ecclesiasticus”.

⁵ Altarysta — duchowny pełniący obowiązki przy wyznaczonym ołtarzu i pobierający związane z tym dochody.

⁶ Sobór trydencki zabraniał kumulowania kilku beneficjów w jednym ręku. (Por. A. Szorc, *Stanisław Hozjusz a reformacja w Elblągu, Studia Warmińskie*, t. 11, 1970, s. 61, przypisy 156; *Korespondencja Stanisława Hozjusza, Kardynała i biskupa warmińskiego*, t. V, Rok 1564, opr. ks. A. Szorc, *ibidem*, t. 13, 1976, ss. 68—73 — list nr 2 — Jan Franciszek Commendone do Hozjusza).

i ustanawia starszych czyli zarządców, kiedy i jak często. Kiedy, ile razy [w roku], komu i w czyjej obecności przełożeni zdają sprawę z zarządu [bractwem]. Należy zbadać statuty bractw; jakie są, przez kogo ułożone i zatwierdzone. Jeżeli przypadkiem znajdzie się w nich coś niepobożnego, niezgodnego z chrześcijańską miłością, co może prowadzić do grzechu lub zgorszenia, jeśli możliwe, trzeba to zmienić; jeżeli nie, należy donieść Przewielebnemu Księdzu Kardynałowi⁷. Stan posiadłości gruntowych, podatki, dochody i pozostałe sumy pieniężne należy zbadać jak wyżej, w końcu trzeba zapytać o wszystkie sprawy dotyczące wikarii, czyli oltarza bractwa. Domagać się okazania — jeśli jest — inwentarza, w oparciu o niego zweryfikować aktualne posiadłości bractwa i spisać je.

Świece oltarzowe. Ponadto należy sprawdzić, czy świece bractw rzemieślniczych tak na oltarzach, jak i przed nimi są zapalane w odpowiednich godzinach, czyli podczas modlitw nabożeństw liturgicznych.

Woda święcona. Czy przechowuje się wodę święconą dla pokropienia i użytku wiernych chrześcijan i w jakich dniach się ją święci.

Budynek kościelny. Należy zbadać drzwi i zamki zakrytych i kościoła. Czy prowizorzy troszczą się o dobry stan świątyni. Czy okna kościoła są zniszczone, otwarte na wiatry, deszcz, i śniegi. Może jest coś w ruinie i wymaga naprawy, może jest coś nieodpowiedniego, co razli wchodzących do świątyni.

[k. 99v] Wizytacja domu parafialnego, proboszcza i parafian

Po ukończeniu wizytacji w kościele wizytuje się dom parafialny, proboszcza i parafian w następujący sposób:

Proboszcz. Należy zapytać o imię, nazwisko i wiek pasterza, a ponadto, jeśli jest niezna-ny albo obcokrajowiec, o ojczyznę, pochodzenie, święcenia kapłańskie, pozwolenie na przejście do innej diecezji i dokumenty urzędowe w tych sprawach. Czy jest on głównym zarządcą kościoła, czy tylko wynajętym wikariuszem; w tym wypadku należy rozważyć sprawę nieobecności głównego przełożonego, na jakiej podstawie on zastępuje ten urząd; czy ma pismo wprowadzające albo zezwalające na pobieranie dochodów z prebendy, niech okaże ten dokument. Jeżeli go nie posiada, trzeba pytać; czy kiedykolwiek złożył zwykłą przysięgę należnego posłuszeństwa swemu biskupowi ordynariuszowi i jak długo jest proboszczem. Kto powierzył mu troskę o dusze i jaką powagą wtrąca się do [zarządu kościoła]. Czy zna kogoś, kto jest prawnie wezwany, posłany albo mianowany [na ten urząd], kto ma władzę wiązania i rozwiązywania. Z jakiej przyczyny [proboszcz] nie postarał się o inwestyturę, albo dlaczego jej nie otrzymał. Należy zbadać dokładnie życie, obyczaje i wykształcenie proboszcza. Czy nie jest wziętą, hazardzistą, czy często się upija, czy odwiedza karczmę, czy lubi się kłócić, czy jest mordercą, jawnym konkubinariuszem albo innego rodzaju gorszycielem, czy nosi odpowiedni strój duchowny i tonsurę, czy ma brewiarz i rubrycellę, czy odmawia godziny kanoniczne razem z officium błogosławionej Maryi! Dziewicy codziennie albo w jakie dni tygodnia i według rytu jakiego kościoła czy diecezji.

Domownicy proboszcza. Należy zbadać prywatne życie proboszcza i moralność jego domowników, zwłaszcza jaką ma kucharkę, kobiety służebne i chłopców na posytki; ilu z nich utrzymuje w swoim domu. Trzeba sprawdzić, czy nie zawarł potajemnie związku małżeńskiego z jakąś kobietą z jego domu, albo inną i od kiedy. [k. 100]. Czy zna wszystkie obowiązki związane z jego urzędem. Czy ma i czyta statuty synodalne diecezji warmińskiej⁸.

Msza święta. Ile razy w tygodniu i w jakie dni [proboszcz] celebrował msze święte [osobście] albo poleca odprawiać kapelanowi, ze śpiewem lub po cichu, bez śpiewu, i jakim porządkiem lub sposobem posługuje się w doborze celebrowania mszy świętych. Czy, jak często i kiedy, gdzie i przed jakim kapłanem [proboszcz] ma zwyczaj spowiadać się ze swoich grzechów zanim przystąpi do oltarza. Czy wie, jakie modlitwy w czytanej mszy św. należy odmawiać po cichu, a jakie donośnym i zrozumiałym głosem.

Modlitwy przy mszy św. Należy sprawdzić czy [proboszcz wie i w razie potrzeby] pouczyć go o rozłożeniu modlitw mszalnych. Jeżeli okaże się w tym niezbyt biegły, trzeba go także zapytać: jak sobie radzi z odmawianiem kanonu, przełamaniem, przyjmowaniem i rozdzielaniem komunii św. oraz oczyszczaniem [kielicha]. Czy *Credo* [Wierzę w jednego Boga] śpiewa

⁷ Zapewne chodzi o kardynała nuncjusza apostolskiego w Polsce.

⁸ Mowa o statutach synodalnych Marcina Kromera z 1575 i 1577 r., a także statutach Ho-zjusza z 1565 r. oraz jego poprzedników. (Por. J. Sojka, *Ustawodawstwo synodalne biskupa Marcina Kromera* († 1589) *ibidem*, t. 7, 1970, ss. 341—359; *Wydatnie krytyczne statutów warmińskich*: F. Hipler, *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmensis, necnon provinciales Rigenses, Braunsbergae 1899*).

w całości, czy też pomija jakieś fragmenty. Czy niejednokrotnie we mszy św. śpiewanej albo zupełnie opuszcza lub odmawia włączyć do kanonu, zwłaszcza przy komunii św., jakieś modlitwy i jakie. Należy rozkazać [proboszczowi], żeby odmawiał kanon bardzo prosto, bez dodatku, powołań i pobożnie, a swoje specjalne, pobożne dziękczynienie i odmawianie prywatnych modlitw niech odłoży na czas po mszy św., który na to przeznaczy.

Ministrant i kościelnicy. [Zapytać], czy usługując przy ołtarzu świecki lub duchowny ministrant jest ubrany w komżę, podobnie [sprawdzić] czy kościelnicy używają komż lekkość sprawowane są sakramenty: eucharystii, namaszczenia chorych i chrztu św. oraz podczas mszy św., modlitw brewiarzowych, a także jakichkolwiek procesji.

Pieśni niemieckie. Czy jakieś pieśni niemieckie są śpiewane [w kościele] przez lud przed albo po kazaniu, podczas mszy św. lub po jej zakończeniu, albo kiedy indziej i jakie. Luteranckie lub niedawno wprowadzone należy usunąć. [k. 100v]. Trzeba pouczyć proboszcza, żeby na świętych zgromadzeniach napominał lud, aby zwrócił uwagę na czytania Ewangelii św., zęgnął się znakiem krzyża św. przeciwko zasadzkom złego ducha i uważnie z pobożnością słuchał tekstu Ewangelii św. Takie napomnienie nadzwyczajnie przygotowuje do skupienia.

Modlitwy po kazaniu. [Trzeba zapytać] czy, lub w jakich okresach czasu i dniach [proboszcz] z ambony odmawia wraz z ludem: *Modlitwę Pańską, Pozdrowienie Anielskie [Zdrowaś Maryjo], Skład Apostoelski [Wierzę w Boga], Dekalog [10 Bożych przykazań] i Spowiedź powszechną* wraz z rozgrzeszeniem.

Dni świąteczne [i] posty. Czy [proboszcz] wie, że wszystkie dni świąteczne przez cały rok należy uroczysto obchodzić i zachowywać wszystkie posty i czy w [poprzedzającej] niedzielę je zapowiada.

Książki. Należy zapytać, na podstawie jakich książek [proboszcz] głosi kazania, jakich ma i czyta autorów — powinno się wszystkich przejrzeć, zakazanych lub podejrzanych [o herezję] — usunąć.

Zaniedbania. Czy sam [proboszcz] lub jego wikary był kiedy leniwy lub niedbały w sprawowaniu sakramentów św. zwłaszcza: chrztu, pokuty i eucharystii. Czy niemowlęta umierały kiedykolwiek bez chrztu a dorodził bez spowiedzi i komunii św. z winy samego [proboszcza] lub jego wikariusza.

Rodzice chrzestni. Należy zapytać [proboszcza] na ilu najwięcej i na ilu najmniej świadków pozwala przy chrzcie niemowlęcia. Trzeba mu przypomnieć o pozwoleniu na jednego lub dwóch a nie na więcej świadków według dekretu świętego soboru trydenckiego¹⁰. Powinno się zwrócić uwagę każdemu proboszczowi, aby miał specjalną księgę, w której według wskazań już wspomnianego soboru, będzie zapisywał: dzień, miesiąc, rok [chrztu św.], imię ochrzczonego i imiona rodziców chrzestnych. Odpisany egzemplarz tego dekretu należy dać [proboszczowi], aby mógł łatwiej, z polecenia tegoż dekretu, wypełnić zarządzenia księży wizytatorów. Trzeba także go zobowiązać, by sporządziwszy księgę przepisał egzemplarz tegoż dekretu, aby następca [tego] proboszcza nie sądził, że zostało to wprowadzone z własnej woli jego poprzednika.

Chrzest w wypadku konieczności. Powinno się przypomnieć [proboszczowi], by pouczył lud, zwłaszcza akuszerki i zamężne kobiety, jak powinny postępować, gdy zajdzie potrzeba ochrzcić dziecko w wypadku konieczności, by znały materię i formę chrztu w jakimkolwiek języku. Niech nie podejmują się udzielać chrztu chyba, że wyraźnie konieczność tego wymaga i wtedy [k. 101] wyłącznie w nieobecności kapłana albo kogoś ze stanu duchownego, który przede wszystkim może i powinien sam wypełnić swój obowiązek. Czy [proboszcz] zwykł zezwalać na grzebanie w świętym miejscu: dzieci, które zmarły bez chrztu św., dorosłych, zmarłych bez sakramentu pokuty i komunii św., schizmatyków lub heretyków i ekskomunikowanych.

Sakrament pokuty. Tenże [proboszcz], jeżeli okaże się niezbyt biegły, powinien być egzaminowany co do sakramentu pokuty; w kwestii różnicy między grzechami śmiertelnymi i powszednimi oraz formuły rozgrzeszenia. Jeżeli jej nie zna, należy go pouczyć i dać mu tę formułę na piśmie.

Spowiedź. Należy, jeśli to będzie słuszne, pouczyć tegoż [proboszcza] o pytaniach, które powinien zadawać przy spowiedzi każdemu z osobna grzesznikowi, zwłaszcza temu, który oka-

⁹ Prefacja — uroczysta modlitwa, rozpoczynająca część mszy św. zwanej „modlitwą eucharystyczną”.

¹⁰ Sobór trydencki dopuszczał najwyżej dwóch świadków, tzw. ojców chrzestnych. (Por. J. Obląk, bp, Wprowadzenie uchwał soboru trydenckiego na Warmii. Obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych, w: Księga pamiątkowa jubileuszu Seminarium Duchownego w Tarnowie, Tarnów 1972, s. 239; także w tej sprawie pisze Teodor Lindanus do Hozjusza w liście z 15 III 1565 r. — ADWO, rkps D 15, k. 7—8).

że się bardziej pokorny i skromny. Poznawszy stan i wiek spowiadającego się niech go zapyta, od jakiego czasu nie spowiadał się, ponieważ każdy po dojrzeniu do pełnoletności powinien przynajmniej raz w roku spowiadać się i komunii św. przyjmować, w przeciwnym razie grzechy śmiertelne. Chłopców jednak albo dziewczęta, którzy po dojrzeniu do wieku dojrzałego nie byłiby o tym pouczeni, nie należy pospiesznie uznawać za winnych grzechu śmiertelnego, lecz trzeba ich ostro upomnieć. Podobnie niech pyta, czy przy ostatniej spowiedzi [penitent] nie przemiłczał jakiegos grzechu śmiertelnego albo czy wierzył, że jest to grzech śmiertelny. Ponieważ zgzeszył śmiertelnie znieważając sakrament pokuty, gdy z powodu jego postępu zostało dokonane odpuszczenie grzechów, kiedy nie było na to odpowiednich warunków, dlatego też zobowiązany jest powtórzyć ową spowiedź i wszystkie poprzednie spowiedzi nieważne, ponieważ w tych, które w ten sposób odbył, nie było prawdziwego sakramentu pokuty. Niech spowiednik zapyta również, czy [penitent] wypełnił pokutę, nałożoną przez kapłana za wyznane grzechy ciężkie. Jeżeli jej nie wypełnił świadomie, zgzeszył i zobowiązany jest, jeśli pamięta, wypełnić ją. Spowiednik jednak może ją zmienić, jeżeli penitent ją pamięta, byleby nie była nałożona przez wyższego [godnością], mianowicie biskupa, ze względu na grzechy zastrzeżone do odpuszczenia biskupowi. Podobnie niech zapyta, czy grzesznik jest związany ekskomuniką większą czy mniejszą¹¹, jeżeli tak, powinien najpierw być uwolniony od ekskomunikacji niż od grzechu, gdyż ekskomunikowany nie jest uczestnikiem sakramentu. [k. 101v]. Podobnie niech zapyta, czy [penitent] zna *Modlitwę Pańską*, *Pozdrowienie Anielskie*, *Skład Apostolski*, *Dziesięć przykazań [bożych]* i inne prawdy wiary konieczne do zbawienia. Jeżeli nie zna, niech spowiednik skarci go i zobowiąże do nauczania się [tego] wszystkiego. Podobnie powinien dokładnie zbadać, czy [spowiadający się] żywi do kogoś nienawisć, zawziętość lub nieprzyjaźń. Czy gotowy jest przebaczyć, czyli darować tym, którzy go obrażali lub zawiniли przeciwko niemu albo jego krewnym. Także [powinien spowiednik zapytać grzesznika], czy chce powstrzymać się od grzechów, które dotychczas popełnił i czy chce zadośćuczynić i naprawić, jeżeli komuś wyrządził jakąś krzywdę zarówno na dobrym imieniu, jak i w rzeczach [materiałnych]. Po zbadaniu tych wszystkich spraw spowiednik powinien nałożyć pokutę proporcjonalną do winy.

Grzechy zastrzeżone. Należy zapytać [proboszcza], czy zna grzechy zastrzeżone, z których sam nie może rozgrzeszyć, wtedy penitentów powinien odesłać do biskupa. Czy kiedyś w takich wypadkach kogoś rozgrzeszył, czy odesłał do biskupa.

Noszenie eucharystii. Trzeba dokładnie zapytać, z jakim szacunkiem nosi się eucharystię przez ulicę do chorych, czy w komży i stule, a także czy z poprzedzającym płonącym światłem i cichym głosem dzwoneczka albo w inny sposób. Powinno się napomnieć [proboszcza], by pouczył lud z ambony, żeby w takim wypadku towarzyszył najśw. sakramentowi ze święcami lub bez nich. Kto jednak może nieść przed sobą świecę, niech tego nie zaniedbuje ani się wstydzi. Podobnie [zapytać], czy z należyłym szacunkiem noszony jest wiatyk¹² przez polne drogi do chorych, przypomnieć proboszczowi, by wtedy wychycając kapłańskim miał związającą z szyi stulę, a także dzwoneczek, zawieszony swobodnie w jakimś miejscu tak, aby w czasie drogi spontanicznie wydawał dźwięk. Niech [proboszcz] pouczy lud, aby ostrzeżony takimi znakami na polnych drogach natychmiast obecnemu Bogu oddał należny kult i szacunek. Jeżeli jednak w drodze, po okazaniu wyżej wymienionych znaków, zachodziłaby obawa, że grozi eucharystii jakiegokolwiek niebezpieczeństwo, zgorzienie albo zniewaga, wtedy trzeba nieść najświętszy sakrament po prostu w ciszy.

Sposób przyjmowania komunii św. Trzeba przypomnieć proboszczowi, by nad majszem przyjmując komunii św. była odmawiana *Spowiedź Powszechna* i udzielone im rozgrzeszenie, a także, by trzy razy odmówić: [k. 102] „Panie nie jestem godzien”, nakazując im za każdym razem uderzać się w piersi. Należy zapytać [proboszcza] czy kiedy komukolwiek udzielił komunii św. pod obiema postaciami i ile razy, komu i jak często, albo czy jacyś parafianie domagali się uparcie takiego przyjmowania komunii św., niech poda ich nazwiska¹³.

11 Ekskomunikacja — wyłączenie z praw społeczności wiernych, czyli zupełne wykluczenie z korzystania i używania dóbr, task i praw kościelnych, lecz nie z uzyskanej przez chrześc przynależności do wspólnoty kościelnej. Jest to największa kościelna kara duchowa. Ekskomunikacja większa i mniejsza zależała od wielkości połączonej z nią kary kościelnej i cywilnej.

12 Wiatyk — udzielenie najświętszego sakramentu choremu w niebezpieczeństwie śmierci, jako zaopatrzenie w podróż do wieczności.

13 W czasach Marcina Kromera Kościół był jeszcze bardzo ostrożny co do częstotliwości przystępowania do komunii św., a tym bardziej pod obiema postaciami chleba i wina. Jak wynika z samego postawienia kwestii był, istniał, być może jeszcze minimalny prąd oddolny, aby przyjmować komunie częściej i to pod obiema postaciami. Codzienna Komunia św. mogła być jedynie przywilejem. (Por. M. Borzyszkowski, J. Wiśniewski, *Biogostawiona Dorota z Mątuów*, *Przewodnik Katolicki*, 1977, nr 24, s. 4.

Sakrament małżeństwa. [Należy zapytać], czy [proboszcz] zna okresy czasu, w których nie można uroczystie błogosławić małżeństw. Trzeba mu przypomnieć, by przestrzegał czasów zakazanych, oznaczonych w statutach synodalnych oprócz czasu Siedemdziesiąticy¹⁴ aż do czwartku, z wyjątkiem środy popielcowej. Zostało wreszcie pozwolone dekretem soboru trydenckiego, by w tym czasie można było uroczystie zawierać małżeństwa, zachowawszy jednak w mocy inne czasy zakazane. Czy [proboszcz] zna przeszkody do zawierania i rozwiązywania małżeństwa. Jeśliby o tym dokładnie nie wiedział lub miał jakie wątpliwości może poradzić się wikariusza generalnego¹⁵. Czy ma zwyczaj uroczystie błogosławić tajne małżeństwa nie poprzedzwszy ich, według zwyczaju, trzema ogłoszeniami, czyli zapowiedziami z ambyony. Czy świadomie pobłogosławił kiedyś małżeństwo i jakie, mimo przeszkód pokrewieństwa. Trzeba upomnieć [proboszcza], by nie łączył jakichkolwiek narzeczonych w związek małżeński bez specjalnego pozwolenia [biskupa] ordynariusza, chyba że przynajmniej jedno z nich jest z tego parafii. Podobnie powinno się napomnieć [proboszcza], by zgodnie z dekretem wyżej wspomnianego soboru miał odpowiednią księgę, w której by zapisywał według porządku nazwiska nowożeńców, których połączył uroczystie w związek małżeński, dzień, miesiąc, rok [zawarcia małżeństwa], a także nazwiska przynajmniej dwóch honorowych świadków wtedy obecnych¹⁶.

Sakrament namaszczenia chorych. Czy proboszcz udziela sakramentu ostatniego namaszczenia ilekroć jest o to proszony.

Pomocnicy kościelni. Jakiego rodzaju proboszcz ma pomocników, zwłaszcza wikariuszy, nauczycieli w szkole parafialnej, kantorów, współpracowników, zakrystanów; czy są katolikami i czy cieszą się dobrą sławą. [k. 102v] Należy zbadać ich życie prywatne i zapytać jednocześnie o ich wynagrodzenie i utrzymanie. Czy proboszcz zaś albo jego wikariusze za udzielenie sakramentów świętych, przewodniczenie pogrzebom, a także za celebrowanie mszy św. żądają jakiegokolwiek zapłaty i otrzymują; jakie i jak wielkie jest to [wynagrodzenie].

Pogrzeb pod kościołem. Czy za rządów tego proboszcza albo od ilu lat jacyś świeccy ludzie i jacy byli grzebani pod kościołem parafialnym i czy oni zapisali cokolwiek i co kościołowi. Ile każdy z nich zapłacił za prawo pogrzebu; ile [zysku] z tego przypadło w udziale kościołowi, a ile biskupowi¹⁷ i proboszczowi. Kto odebrał część zapłaty należną biskupowi, albo na jaki cel została ona przeznaczona, z czyjego rozkazu i pozwolenia. Ile razy, z jakiej przyczyny lub z czyjej winy pieniądze należne biskupowi albo jego pełnomocnikowi nie były oznaczone lub w ogóle nie oddane.

Wizytacja szkoły przez proboszcza. Trzeba przypomnieć proboszczowi, by wizytował szkołę przynajmniej raz na okres od czterech do dwunastu dni, zwłaszcza przed jakimisź większymi świętami, do których należy przygotować dzieci ucząc ich śpiewu i zaznajamiając z ceremoniami kościelnymi. Są to okresy czasu i święta: Bożego Narodzenia, Oczyszczenia Najśw. Maryi Panny, Niedzieli Palmowej, Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy, Zielonych Świątek, Bożego Ciała, Wniebowzięcia Najśw. Maryi Panny itd. Niech podczas wizytacji [proboszcz] nie zaniedba sprawdzić, w jaki sposób uczy się dzieci czytania i pisania, z jakich książek, a szczególnie z jakich katechizmów się uczą, jak przygotowuje się dzieci w okresie wielkiego postu do spowiedzi i przyjęcia Komunii św.

Dom parafialny. Należy sprawdzić, czy dom parafialny jest w dobrym stanie i czy zapobiega się jego niszczeniu, zbadać inwentarz domu parafialnego, porównać ze stanem faktycznym i opisać.

Dochód proboszcza. Czy [proboszcz] uczynił przeniesienie własności kościelnych na inną osobę, albo pozwolił na to. Czy wystarcza mu [dochodu] na konieczne utrzymanie. Ile ma [dochodu] w dziesięcinach, w darach ofiarnych, datkach z okazji koledy i w innych rocznych płonach. Czy otrzymuje te dochody, czy kiedyś nie skarżył się przed starostą lub władzami miejskimi na niedostarczenie mu tych dochodów i czy było przesłuchanie [w tej sprawie]. Czy starosta i władze miejskie okazywały gorliwość [k. 103] w przyszanianiu parafian do wypełnienia tego rodzaju obowiązków parafialnych. Ile posiada łąnów [ziemi] należących do plebanii; czy one są uprawiane czy nie, czy leżą odległe w całości lub w części. Czy sam [proboszcz] je uprawia, czy komuś wydzierżawia w całości lub częściowo; na jaki okres i za jaką cenę, czy za pośrednictwem umowy. Czy [proboszcz] nie przeniósł prawa własności do jakiegokolwiek części swoich gruntów rolnych na inną osobę.

14 Siedemdziesiątница — trzecia niedziela przed wielkim postem. W tę niedzielę rozpoczęła się okres postu.

15 Wikariusz generalny — zastępca biskupa w rządach diecezjalnych.

16 Por. J. Oblak, bp, Wprowadzenie uchwał, s. 236.

17 Pod kościołem grzebano fundatorów kościoła czy też wierznych, zastużonych dla parafii. Jeżeli ktoś kupował sobie prawo do pogrzebu w podziemiach, wtedy pewną część przeznaczano z tego dochodu na potrzeby owego kościoła, a resztę przekazywano do dyspozycji biskupa diecezji.

Większa liczba kościołów. Należy zbadać, czy proboszcz obejmuje swoim zarządem jeden, dwa lub więcej kościołów parafialnych; z jakiego tytułu, z czyjego polecenia i jak długo, z jakim pożytkiem i gorliwością obsługuje te wszystkie kościoły. Czy ma do pomocy jakiegoś wikariusza i jak wielki ma dochód z tych wszystkich kościołów. W jakiej odległości od siebie znajdują się te kościoły parafialne.

Kościoły filialne. Podobnie należy zrobić przegląd kościołów dołączonych i praw parafialnych każdego z nich. Jeżeli są jakies kościoły dołączane czyli inkorporowane; na jakiej zasadzie i od jakiego czasu taki stan istnieje. Czy w tych kościołach proboszcz sam, czy z pomocą wikariusza lub sąsiedniego jakiegoś proboszcza odprawia dostateczną liczbę nabożeństw i udziela sakramentów świętych i w jaki sposób to czyni.

Parafianie. Jak licznie uczestniczą parafianie, szczególnie zajmujący naczelne stanowiska, we mszy św. i słuchaniu słowa bożego. Czy wszyscy przyjmują sakramenty św. przynajmniej raz w roku. Czy są zachowywane wszystkie dni świąteczne i posty nakazane przez Kościół, specjalnie należy zapytać o święta: Nawiedzenia Najśw. Maryi Panny, Jakuba Apostoła, Wawrzyńca, Wniebowzięcia Najśw. Maryi Panny, Bartłomieja, Narodzenia Najśw. Maryi Panny, Mateusza Ewangelisty; czy te dni świąteczne są pobożnie czczone. Czy w całej parafii jest jakiś herezyk, schizmatyk lub ekskomunikowany. Czy szerzy się jakaś herezja. Czy w parafii, zwłaszcza w świętą noc Bożego Narodzenia i w wigilię Jana Chrzciciela uprawia się: zabobony, wieszczbiarstwo, wróżby, wzywanie złych duchów — ten rodzaj podstępnego szatańskiego oszukaństwa. Czy [szerzy się w parafii] bezprawie, bluźnierstwa przeciw Bogu, cudzołóstwa, życie w konkubinacie i podobne występki, może są dzieci, które źle traktują swoich rodziców albo jaćy parafianie, którzy jawnie popełniają zbrodnie.

Uczęszczanie do kościoła. Czy przestrzega się edyktu Przewielebnego [biskupa warmińskiego] ¹⁸, czy według niego wymierzone są kary [pieniężne] i na jaki cel przeznaczane; nie dbałych należy pobudzać do zadośćuczynienia, [k. 103v] jeżeli byłiby uparci, buntownicy i nieposłuszni, należy podać ich nazwiska.

Dochody kościelne. Trzeba zapytać o dochody i prawa każdego kościoła; jakie ma uposażenie ziemskie i nieruchomości, ile co roku ma dochodu ze stałych czynszów pieniężnych i pieniędzy odziedziczonych oraz ile jest obecnie pieniędzy w gotówce w kasie kościelnej, w jaki sposób i w jakim zabezpieczeniu są one przechowywane.

Zarządzający kasą kościelną. Kto ustanawia zarządzających kasą kościelną, czyli prowizorów: ilu, kiedy, jak często i na jak długo. Czy oni otrzymują coś dla siebie z dochodów kościelnych tytułem wynagrodzenia lub jaką część [tych dochodów] zużywają na wspólną ucztę. Czy gorliwie wypełniają swoje obowiązki i czy roztropnie rozdzielają zebraną składkę [pieniężną]. Komu, w jakim czasie, ile razy [w roku] i w czyjej obecności zdają sprawę z wykonania swego obowiązku.

Stypendia lipskie ¹⁹. Należy zbadać dokładnie, jakie są i ile wynoszą stypendia na uniwersytecie w Lipsku, ufundowane dla biednych uczniów z biskupstwa warmińskiego. Jakie czynsze roczne, z jakich posiadłości gruntowych oznaczone, gdzie i przez kogo egzekwowane, jak wielkie są sumy zasadnicze i dla ilu uczniów. Czy dotychczas są wysyłani do Lipska uczniowie i ilu, z jakich miast czy miejscowości, na jaki czas, przez kogo czy z czyjego wyboru albo polecenia i jaki jest skutek tego. Trzeba imiennie spisać wszystkich, którzy, jak pamiąć ludzka śiega, korzystali z tego rodzaju stypendiów.

Wizytacja wikariuszy

Wizytacja wikariuszy, skoro oni pełnią obowiązki proboszczów, powinna być przeprowadzona w ten sam sposób. Należy zapytać o święcenia kapłańskie, życie, obyczaje, ojczyznę,

¹⁸ Wspomina się tu rozporządzenie Marcina Kromera z 1570 r., zwane w skrócie „Kirchgang”, o obowiązkach uczęszczania na mszę św. w niedziele i święta. (Por. F. Dittrich, *Geschichte des Katholizismus in Altpreussen von 1535 bis zum Ausgange des 18. Jahrhunderts*, EZ Bd. 13, 1900, ss. 56—57.

¹⁹ Stypendia lipskie swój początek biorą w fundacji Tomasza Wernera i Jana Knolleysena dla młodzieży pochodzącej z Braniewa i Olsztyna, a studiującej w Lipsku. Następnie biskupstwo warmińskie stworzyło stypendia dla zdolnych, ale ubogich młodzieńców, których wysyłało na studia do Lipska. Fundacja ta była rozłożona na całą diecezję, czyli poszczególne parafie miały w niej swój udział, przeznaczając pewną kwotę pieniędzy na stypendium dla studentów warmińskich na uniwersytecie w Lipsku. (Por. H. Freytag, *Die Beziehungen der Universitt Leipzig zu Preussen von ihrer Begründung bis zur Reformation 1409—1539*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, H. 44, 1902; A. Rogalski, *Kościół katolicki na Warmii i Mazurach*, Warszawa 1958, ss. 145—147; M. Borzyszkowski, *Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku*, *Studia Warmińskie*, t. 2, 1965, ss. 60—61.

uzdolenia, stosunek do domowników, o ich książki, odmawianie brewiarza, celebrowanie mszy św., udzielanie sakramentów św. i o inne wyżej wymienione sprawy, które ze względu na warunki miejsca i osoby, w całości lub częściowo niech będą powtórzone. Chociażby jednak ci wikariusze byli gdzie indziej duszpastierzami, w czasie wizytacji w ich parafii niech będą wizytowani we wszystkim jak proboszczowie.

[k. 104] Wizytacja szkół

Po ukończeniu wizytacji kościołów parafialnych i parafian nie wyłączając proboszcza, należy wizytować także szkoły i poznać: zarząd szkoły, liczbę uczniów, sposób nauczania pisania, czytania i śpiewu, kształtowanie obyczajów oraz książki dawane uczniom do czytania. Należy polecić nauczycielom, by dawali dzieciom katolicki katechizm do nauki podstawowych prawd wiary. Katechizm ten niech będzie taki, jaki ojcowie Jezuiti uznają za stosowny do wykładania swoim uczniom w odpowiednim czasie.

Książki nauczycieli. Należy obejrzyć książki nauczycieli; zakazane i podejrzane [o herezję] trzeba usunąć jak wyżej. Dokładnie zbadać wiarę, życie i obyczaje przełożonych szkół i nauczycieli, zapytać także, czy jest im wypłacane wynagrodzenie za pracę.

Pokropienie [wodą święconą]. Czy w poszczególne niedziele po odprawieniu Sumy zachowywany jest stary, chwałebny, ojcysty zwyczaj pokropienia wodą święconą i czy parafianie składają według zwyczaju ofiarę jednego „denara”. Należy rozkazać proboszczowi, by napominał lud, a władzom miejskim, by przymuszały (o ile to możliwe) do zapłacenia należności organizacji i usługującym w kościele, żeby mogli mieć zapewnione wyżywienie i utrzymanie. Należy obejrzyć, czy budynek [szkolny] jest w dobrym stanie, czym kosztem zwykle buduje się lub remontuje szkołę.

Wizytacja bibliotek

Jeżeli są biblioteki, powinny być również wizytowane. Gdyby w nich znaleziono książki hereetyckie lub podejrzane o herezję, wówczas wykaz tych książek i ich autorów należy przedstawić wyłącznie Prześwietnemu Księdzu Kardynałowi²⁰, aby on zdecydował, czy powinno się je usunąć z biblioteki, czy pozostawić. Jeżeli biblioteki są umieszczone w kościołach, wizytację ich można przeprowadzić jednocześnie z wizytacją samych kościołów.

Wizytacja szpitali [schronisk dla ubogich]

Wizytować należy także szpitale dla biednych, zapytać przez kogo każdy z nich jest założony lub wyposażony. Jacy są patronowie, jacy administratorzy, albo komu powierzona jest troska o szpital. Kto wybrał na ten urząd administratorów szpitala i zatwierdził ich. Kiedy, jak często zwykle to się dzieje i na jaki okres czasu. Jakże [szpital] posiada uposażenie ziemskie i jakie nieruchomości: [k. 104v] czy wszystkie one są w całości zachowane, czy nie przeniesiono prawa własności na inną osobę; jaką, kiedy, przez kogo, z jakiej przyczyny, za czyją zgodą i na jak długo. Jakże dochody ma szpital w czynszach pieniężnych stałych i pieniądzech odziedziczonych. Czy pieniądze te są uczciwie zbierane i wydawane i w jaki sposób są przechowywane. Czy szpital ma jakieś pieniądze w gotówce i jaką sumę. Ilu według normy żywi ubogich. W jakim wieku ludzie i w jakim stanie zdrowia są tu przyjmowani, czy bezpłatnie, czy za opłatą i jaką, na jak długo, a w innym razie, na zasadzie jakich umów pośredniczących. Czy szpital otrzymuje jakieś stałe ofiary w ustalonych dniach przez administratorów hospitium i jakie, jak często, w jakich okresach czasu i jak wielkie, jakim innym sposobem szpital ma zapewnione utrzymanie i konieczne rzeczy. Jak [zarząd szpitala] troszczy się o remonty budynku i utrzymanie go w dobrym stanie. Należy sprawdzić i dokładnie spisać: łóżka, nosze i inny sprzęt szpitalny.

Wizytacja klasztorów

Powinno się także wizytować klasztory, czyli domy zakonne [kobiet] zwanych klepkami lub beginkami²¹; sprawdzić ich liczbę, zapytać o przełożone, zbadać materialne warunki, mieszkaniowe, czy w życiu wspólnym zachowują zgodę i karność, jakie odprawiają ćwiczenia duchowne, skąd mają utrzymanie. Należy obejrzyć dokładnie sypialnie i zamknięcie klasztoru tych kobiet.

²⁰ Tu także chodzi o kardynała nuncjusza apostolskiego w Polsce.

²¹ Beginki, zwane inaczej klepkami, były zgromadzeniem kobiet, które łączyło życie wspólne, ale bez ślubów zakonnych. Zajmowały się opieką nad chorymi, nauczaniem dzieciąt i wykonywały prace ręczne. Klasztor ich stanowiły małe domki, tworzące jakby kolonię. Powstały w Belgii, a papież Grzegorz IX, ze względu na sprzeczny duchowieństwu, w 1233 r. wystawił im list opiekuńczy. (Por. Encyklopedia katolicka, t. 2, Lublin 1976, s. 178).

DAS ÄLTESTE ERMÄNDISCHE VISITATIONSFORMULAR
AUS DER ZEIT MARTIN KROMERS

(Zusammenfassung)

Jeder Diözesanbischof hatte das Recht und die Pflicht das seiner Macht unterstellte kirchlich-administrative Gebiet zu visitieren. Die Visitation zog die Notwendigkeit nach sich, einen entsprechenden Fragebogen vorzubereiten, demgemäss der Bischof oder die von ihm delegierten Visitatoren die einzelnen Pfarreien kontrollierten.

Das publizierte älteste ermländische Visitationsformular stammt aus der Zeit Martin Kromers. Es befindet sich im ermländischen Diözesanarchiv in Olsztyn in der Abteilung — Bischofsarchiv, im Seelsorgeregister unter der Signatur A 88, Bl. 97—104v. „Ratio visitandi ecclesias dioecesis Varmiensis“ wurde in der Zeit zwischen der Visitationsansage (15 XI 1580) und ihrer Promulgation (20 IV 1581) bearbeitet. Die Lokalisierung des Fragebogens im Register und die Advents- und Weihnachtszeit, die anstrengender Kanzleiarbeit nicht zuträglich waren, weisen darauf hin, das der Fragebogen im ersten Quartal 1581 entstanden ist.

Die Autorschaft des ermländischen Visitationsfragebogens aus dem Jahre 1581 ist dem Bischof Martin Kromer zuzuschreiben, der hier seine grosse Erfahrung hinsichtlich dieser Problematik nutzte, die er während seiner lebhaften Tätigkeit auf dem Hofe des Krakauer Bischofs und während der Fortsetzung der durch Kardinal Hosius im Jahre 1565 im Ermland begonnenen Visitation erworben hatte.

Das Kromersche Visitationsformular aus dem Jahre 1581 besteht aus drei Teilen. Der 1. Teil betrifft die sog. äussere Visitation, die sich auf materielle und soziale, sowie die mit dem Funktionieren der der Kirche zugeordneter Institutionen verbundenen Probleme konzentriert. Dieser Teil des Formulars hat den Titel: „De Visitatione ecclesiarum parochialium“. Den 2. Teil bildet die sog. innere Visitation und ihr Titel lautet: „Visitatio domus parochialis, parochi et parochianorum“. Hier lenkt der Verfasser des Formulars seine Aufmerksamkeit auf das moralisch-sittliche Leben des Klerus und der Gläubigen. Der 3. Teil des Visitationsformulars umfasst die nicht streng mit der seelsorgerischen Tätigkeit der Kirche verbundenen Einrichtungen, nämlich: Bibliotheken, Schulen, Krankenhäuser. Die Gesamtheit der durch das Visitationsformular Martin Kromers erfassten Problematik kann man im allgemeinen in 10 Hauptfragen gruppieren: Benefizien, Vereine, wirtschaftliche Probleme, Liturgie — Kultus, Klöster, Gegenreformation, Personalien, Leipziger Stipendien, Schulen, Krankenhäuser. Die Struktur des dargestellten Visitationsformulars weicht in ihren wichtigsten Voraussetzungen nicht vom Krakauer Visitationsformular aus dem Jahre 1546 ab, das in der Zeit des Bischofs Samuel Maciejowski bearbeitet wurde.

Es ist hinzuzufügen, dass die Visitationsprotokolle um die Wende der Jahre 1581 und 1582 durch die Visitationskommissionen derart bearbeitet wurden, dass sie fast gänzlich die einzelnen Probleme des Formulars aus dem Jahre 1581 erschöpfen.